

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

***Alisher Navoiy nomidagi
Samarqand davlat universiteti***

TARIX- fakulteti

TARIX yo'nalishi

TARIXSHUNOLIK VA MANBASHUNOSLIK kafedrası

**“Muhammad Yusuf Bayoniyniing “Shajarayi xorazmshohiy” asari tarixiy
manba sifatida”**

Malakaviy bitiruv ishi

Bajaruvchi: Бepдуёрова Севара

Ilmiy rahbar: Aópuев X.

Malakaviy bitiruv ishi tarixshunoslik va manbashunoslik kafedrasida bajarildi. Kafedraning 20__-yil _____ dagi majlisida muhokama qilindi va himoyaga tavsiua etidi (bayonnoma № ____)

Kafedra mudiri: prof. Saidov I.M.

Malakaviy bitiruv ishi YaDAKning 20__-yil _____ dagi majlisida himoya qilindi va _____ foizga baholandi (Bayonnoma № ____)

YaDAK raisi: _____

YaDAK a'zolari: _____

Samarqand - 2012

MUNDARIJA

Kirish	3-8
I bob. Shajarayi xorazmshohiy asariga muallifning tavsifi	9-16
II bob. Xiva xonligining rus bosqinidan oldingi ijtimoiy siyosiy hayotiga oid ma'lumotlar.....	17-22
III bob. Xiva konligining Rossiya imperiyasi bilan muzokaralari bayoni	28-54
Xulosa.....	55-58
Foydalanilgan manbalar ro'yxati.....	59-60

Kirish

O'zbek xalqi olis o'tmishni o'rganish, moziyni qayta kashf etish yo'lida muhim yutuqlarga erishdi. Ammo turg'unlik davrida tarix-shunoslik borasida ham qatag'on etilgan sarhadlar, yolg'on hukmronlik qilgan davrlar bor edi. Natijada, xalqimiz o'tmishining muhim va katta bir davri tarix haqidagi tadqiqotlarda ham, adabiy asarlarda ham chinakam aksini topmadi. Bu O'rta Osiyoning Chor Rossiyasi tomonidan zabt etilishi davridir. Arab va CHingizxon bosqinidan keyingi eng dahshatli bu bosqin tasviri, hatto, xalq tarixining nodir badiiy kashfiyoti bo'lmish Abdulla Oripov «O'zbekiston» qasidasida ham aks etmagan:

Bosh ustingdan o'tdi ko'p zamon,
O'tdi islom, o'tdi zardushti.
Har uchragan nokasu nodon,
Ona halqim, yoqangdan tutdi.
Seni Chingiz g'azabga to'lib
Yo'qotmoqchi bo'ldi dunyodan.
Jaloliddin samani bo'lib
Sakrab o'tding Amudaryodan..

Tarixiy fojialar zanjiridan uzilib kolgan bu halqa haHida nega shoir sukut saqlaydi? Nega o'zga shoir va yozuvchilar, xalq ziyo-lilari tarixning bu davri haqida fikr yuritmaydilar? Har qalay, sukutda xam turfa hikmat va ma`no bordir. Lekin asosiy sabab xalqning avomu ziyolisi o'z madaniy merosidan uzilib qolganida bo'lsa kerak «...biz o'z tariximizdan shu qadar uzoqlashib ketdikki, - deya kuyinib yozadi shoir Xurshid Davron, - bolalarimiz 1873 yilda Xeva qanday zabt etilgani haqida umuman tushunchaga ega bo'lmagan holba, 1812 yilgi Moskva yong'ini haqida keragidan ortiq tafsilotlargacha gapirib beradilar»¹.

Xuddi ana shu – Xevaning Chor Rossiyasi tomonidan zabt etilishi havidagi ma`lumotlarni mujassamlashtirgan, har biri necha-necha tarixiy romanlarga manba bo'lgulik solnomalar madaniy merosimiz xazinalarida o'z tadqiqotchilari, adabiy

¹ «O'zbekiston adabiyoti va san`atsh gazetasi, 1989, 1 yanvar soni.

kashfiyotchilari, noshirlariga ilhaq. Bu asarlar nashr etilmagunicha, 1873 yildan 1914 yilgacha bo'lgan tariximiz avlodlar uchun sirlicha qolaveradi.

Xorazmda uzoq asrlar davom etib kelgan shajaraviy tarixnavislik bor. Bu chashmaning boshida Abulg'ozi Bahodirxon, Mynis, Ogahiyar turadi. Ulardan qolgan muqaddas tarix kitoblarining qimmatini juda baland. O'rta Osiyo tarixining zukko bilimdoni V. V. Bartold bu asarlarga yuqori baho berib, ulargacha bu qadar mukammal tarix bitilmaganini ta'kidlaydi.

Xorezm tarixnavisligining yirik namoyandalardan biri Muhammad YUsof Bayoniydir. Bayoniyning «Shajarayi xorazmshohiy» hamda «Xorazm tarixi» nomli asarlari Xorazm va O'rta Osiyo xalqlari tarixini o'rganishda juda nodir manbadir. Bayoniy o'z salafлари izidan borib, badiiy ijod bilangina shug'ullanib qolmay, Munis va Ogahiy yaratgan tarixiy asarlardagi voqealarni qaytadan yozdi, to'ldirdi, o'z davri voqealari asosida tarixning yangi sahifalarini bunyod etdi.

Ilmga «Shajarayi xorazmshohiy»ning ikkita qo'lyozma nusxasi ma'lum. Birinchisi 1913 yilda ko'chirilgan. U O'z Fanlar akademiyasi Qo'lyozmalar institutining qo'lyozmalar fondida 274-raqamda saqlanadi. Hajmi 517 varaq Ikkinchisi 1914 yilda Muhammad Ya'qub usta Jumaniyoz o'g'li tomonidan ko'chirilgan. U O'z Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondida 9596-raqamda saqlanadi. Xajmi 508 varaq.

«Xorazm tarixi» muqaddimasidan ma'lumki, asar Xorazm inqilobidan so'ng yozilgan: «Endi bu kengchilik va farovon zamonda, Xorazm xalqi zolimlarning zulmlaridan mutlaq qutuldilar va ozod bo'ldilar. endi tinchlik bilan bu kitobni avvaldan boshlab yozaman. Undagi xonlarga xush keladigan ortiqcha so'zlarni, xushomadgo'yliklarni olib tashlab, zolimlardan qo'rqib ayta olmagan so'zlarni rostlik bilan yozaman». Bayoniyning o'zi ta'kidlashicha, «Xorazm tarixi» 16 bobdan iborat bo'lgan. Afsuski, asarning 8 bobigina bizgacha etib kelgan, xolos. Hajmi 91 varaq. U O'z Fanlar akademiyasi SHarqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida 7421-raqamda saqlanadi.

1911 yilda boshlanib, 1913 yilda yozib tugatilgan «Shajarayi xorazmshohiy» qo'lyozmasi to'liq, yaxshi saqlangan. Shuning uchun bo'lsa kerak, tariximiz

tadqiqiga bag'ishlangan asarlarda, ko'pincha, «Shajarayi xorazmshohiy»ga murojaat etiladi.

Bayoniy asarlaridagi ma'lumotlar ishonchli ekaniga muallifning o'z kafolati bor: «Tarix kitobi yozishning bir sharti bor. Tarixiy voqealarni yozuvchi tarafdorlik etmasdan, bo'lgan voqealarni rostlik bilan bayon etishi kerak. Agar rostlik bilan bayon etmasa, uning so'zlari hech bir odamga ma'qul bo'lmaydi». Bu so'zlar Bayoniyning tarixnavislikdagi haqiqatga sadoqat mezoniga rioya etganini ko'rsatadi. Uning asarlari shu jihati bilan ham qimmatbahodir.

«Shajarayi xorazmshohiy»dan ko'p olimlar ilmiy tadqiqot ishlarida birinchi manba sifatida foydalanishgan, tarixchi olimlardan S.P. Tolstov, YA.G'. G'ulomov, M.Y. Yo'ldoshev, T. Ne'matov, Q. Munirovlar bu asarning ilmiy ahamiyatini ko'rsatishga harakat qilishadi. Asar haqida O'z Fanlar akademiyasining muxbir a'zosi M. I. Io'ldoshev shunday yozadi: «Bayoniyning asari faktik materiallarning ko'pligi va voqealarni izchil bayon qilishi jihatidan Munis va Ogahiyning ko'p tomli qo'lyozmalariga nisbatan ham qimmatliroqdir».

Professor YA.G'ulomov Ogahiy yozgan tarixning Bayoniy tomonidan qayta yozilgan qismi (1846 - 1873 y.) haqida gapirib quyidagilarni yozadi: «SSSR Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanadigan Ogahiy asarlaridagi ma'lumotlarni Bayoniy ma'lumotlari bilan solishtirib ko'rganda katta tafovut yo'q, ammo Bayoniyda uchraydigan va diqqatga sazovor ba'zi bir ma'lumotlar to'liqroq bo'lib, Ogahiy asarlarida mukammal emas»².

Bu asar tarix fanlari nomzodi Q. Munirovning «Munis, Ogahiy va Bayoniyning tarixiy asarlari» nomli risolasida ancha keng tahlil etildi. Uning O'rta Osiyo tarixini o'rganishdagi ahamiyati ma'lum darajada yoritildi.

Ushbu qiyoslar, baholar «Shajarayi xorazmshohiy» nodir tarixiy manba ekanligidan dalolatdir.

Olimlarimiz O'rta Osiyo, o'zbek xalqi tarixini o'rganish yo'lida anchagina ishlarni amalga oshirdilar. Ammo, bular ulkan dengizdan bir tomchi, xolos. Hali bu sohada qilinishi zarur bo'lgan katta ishlar turibdi.

² YA.G'. G'ulomov, Xorazmning sug'orilish tarixi. T., 1959, 14-bet

Buni asrimizning 20-yillaridayoq akademik V.V. Bartold his qilgan va kuyinib yozgan edi: «...xonliklarning birinchi manbalarga asoslanib yozilgan tarixiy obzori yo'qdir. Bu manbalarning ko'pchiligi, hatto bosilib chiqqan ham emas. O'zbeklarning hukmronlik qilgan davrlari O'rta Osiyo tarixining eng qorong'i va yaxshi o'rganilmagan davrlaridan biri bo'lib qolmoqda»

Shundan beri, mana, 70 yilga yaqin vaqt o'tganiga qaramay, hamon ushbu davr qorong'uligicha qolmoqda. Nodir qo'lyozma manbalar o'z o'quvchisiga etolmay sarg'ayib yotibdi. Bayoniyning «Shajarayi xorazmshohiy» asari ham ana shular sirasiga kiradi. Unda Munis va Ogahiyning «Firdavs ul-iqbol» solnomalaridagi voqealar sodda uslubda qayta bayon qilinib, 1846 yildan 1875 yilgacha bo'lgan voqea-hodisalar hamda 1873 - 1914 yillarda sodir bo'lgan tarixiy o'zgarishlar izchil, ta'sirli, ravon tilda, shoirona uslubda yangidan ifodalangan. Asardan o'sha davr Xorazm xonligining ichki va tashqi siyosati, o'zaro feodal urushlari, taxt talashishlar, ularning mash'um oqibatlari, bular tufayli xalq boshiga tushgan musibatlar haqida keng ma'lumot olish mumkin. Bayoniy «Shajarayi xorazmshohiy»da Xeva xonligiga Chor Rossiyasi yurishlarini tasvirlar ekan, Kaufman, Golovachev, Skobelev kabi Chor jallodlariga nafratini, mehnatkash, jafokash xalqqa nisbatan xayrixohligi, achinish tuyg'ularini hayotiy tarzda ochiq ifodalaydi. Shu paytgacha Rossiyaning O'rta Osiyoga munosabati turlicha talqin etib kelindi. Aslida, O'rta Osiyo Rossiyaga tinch yo'l bilan qo'shib olindimi yo Rossiya O'rta Osiyoni bosib oldimi? Bu vokeaning chinakam shohidi Bayoniy O'rta Osiyo «tasxir etildi» - zabt etildi, bo'ysundirildi, deb yozadi.

Xeva xonligining Rossiya tomonidan zabt etilishi haqida «O'zbekiston SSR tarixi» (7 - 8-sinf) dareligidagi «O'zbekistonning Rossiyaga qo'shib olinishi va uning progressiv ahamiyati» bobida atigi 18 vator ma'lumot berilgan. Unda dahshatli janglar, qirg'inlar olib kelgan iqtisodiy va ma'naviy zarar, qayg'u, xalq boshiga tushgan musibat to'g'risida lom-mim deyilmaydi. Aslida, bu bosqinchilik haqida batafsil ma'lumot berilishi, tarix haqqoniy yoritilib, qayta baholanishi zarur.

XIX asr oxirlaridayoq V. I. Lenin O'rta Osiyo zabt etilganligi, mustamlaka mamlakatga aylantirilganligini juda to'g'ri ta'kidlagan edi: «...Rossiyaning qo'lida

Xeva bilan Buxoro bor, bular ham mustamlakaga o'xshagan bir narsadir...». Haqiqatan ham, Xevaning zabt etilishi xon hukumatini ko'p jihatdan cheklab qo'ydi: «Xeva xonligi Rossiyaning vassali bo'lib qoldi va chet davlatlar bilan mustaqil munosabatlar olib borish huquqidan mahrum etildi».

O'rta Osiyo viloyatlarini birin-ketin egallayotgan Rossiya imperiyasining Xorazmga yurish boshlashiga quyidagi hodisa bahona vazifasini o'tagan: «Bahri Xazor kenorida baliqchilik etib yurugan Rusiya fuqarolaridan ba'zilarini Manqishloq qazoqlaridan bir jamoa asir etib kelturub, Xevaqa sotmoq boshladilar. Ikki yil oradin o'tub, asirlar yigirma birga etdi. Hijratning ming ikki yuz sakson ettilanchi yilida Rusiya davlati mundin ogoh bo'lub, elchi yuborib, ul asirlarni tiladi»³.

Elchi keltirgan noma mazmuni bunday edi: «Siz jamoa bila bizlar burundin do'stliq bila ravish etib yurur erduk. Alhol, eshiturmizkim, bir necha o'g'ri va avboshlar biz jamoadin bir necha kishini asir etib eltib, ul taraflarda sotg'on ermishlar. Tavaqqu' uldurkim, burung'i do'stliqning rioyasini tutub, ul asirlarni berib yuborgaysiz. Qozonlidan ul tarafi sizning haddingiz va bu tarafi bizga mutaalluqdur. Mundin so'ng aslo bir-birimizning xaddimizga mutaarriz bo'lmay, do'stona sulukni masluk tutg'aymiz. Odam avlodi aziz va mukarram jamoadurlar. O'larni Chorpoy qatorlarida bozorg'a solib sotmoq hech viloyatda yo'qdur. Sizlar ham mundog' ishni etmasangiz yaxshiroqdur. Bu so'zlarni qabul etsangiz, biz jamoaning boisi minnatdorliqimizdur. Vagarna, mundog' ishlarning oxiri nizo' va harbg'a munjar bo'lur, vassalom». Xorazm xoni nomaga javoban qullarni ozod etsa, adolatdan bo'lardi, albatta. Ammo bu bo'lg'usi istiloni to'xtatolmas, bir oz kechiktirishi mumkin edi, xolos.

Zotan, «Rusiya davlati mundin burun besh martaba Xorazm ustiga askar yuborib, alarning ba'zilar Xorazm yo'lida tashnalikdin qirilib, ba'zilar Xorazmga borib urushib, qirilib, hanuzg'acha aslo zafar topa olg'onlari yo'q erdi». Qullikka qarshi oqilona so'zlar yozgan imperiyaning o'zi necha-necha «aziz va mukarram jamoa»larni asriy qullik asoratiga shafqatsiz tortayotgandi. Xonning rad javobi

³ «Shajarayi xorazmshohiy», UzFA QI, 274-raqam, 452-6 - 453-a sahifalar

Chor armiyasi hujumini tezlatdi. Chunki «ushbu yili Rusiya davlati... Samarkand va Zarafshon vodiylarini zabt etib, Xo'qand bila Buxoro oraliqlarig'a kirgan», navbat Xorazmga etgan va elchi maktubida muqarrar «nizo` va harb»dan ogohlantirilgan edi.

Imperiya armiyasi Xevaga qarab yurar ekan, boskinchilarcha shafqatsiz ish tutdi. Xalqni talon-taroj etib, o'ldirib, ko'z ko'rib quloq eshitmagan vahshiyliklar kildi. Ikkiyoqlama zulm ostida qolgan xalq yanada ezilib, xonavayron bo'ldi. Bu kulfatli kunlarni Bayoniy «Shajarayi xorazmshohiy»da haqqoniy ifodalashga erishgan. Hazorasp, Qo'ng'iro't ellarining zabt etilishi manzaralari fikrimizga dalildir.

I Bob. Shajarayi xorazmshohiy asariga muallifning tavsifi.

Hamdi nomutanohi⁴ shahanshohig'a loyiqdurkim, har sohibi sarir oning taqdiri bila foyiqdur. Jumlayi jahondor oning dargohining gadosidurlar. Borchajondor bir farmonining fidosi. Nazm:

Ey, shohlarg'a sandin erur joh taxti toj,
Ehsoni adldur sani amring bila rivoj.
SHohshshkim, sen aylading iqbolini baland,
Taxtig'a ozdur atlası gardun esa duvoj.
SHahlarni etding amni among'a chu sen sabab,
Dargahlarida shoddur arbobi ehtiyoj.
Etdi birovga qismating ila g'amu alam,
Ba`ziga necha zavqi surur ila ibtihoj.
Bo`lmish Bayoniy illati isyon ila alil,
Etgil o`zung inoyati afving bila iloj.

Jalla jalolahu va amma navolahu valo iloha g'ayruh. Na`t:

Tahiyyoti vofira va taslimoti mutakosira ul... alarning pushti panohig'akim, shori`i shariati g'arro va mone`i mazarrati dunyovu uqbodur. Ba`sati mujibv rahmat, fikrati shafqati ummat.

Nazm:

Ey, aylabon afzun sanga lutfini hayi loyanom⁵,
Bir lahza uzmay izini aytsun salotu ham salom.
Mab`usi insu jinga sen ham "rahmatan lilolamin",
Ham anbiyovu mursaliyn ichra shahi oliymaqom.
Suratda odamdur otong, ma`nida oning aksidur,
CHun borchaning ijodidur nuringdin, ey faxri anom.
Dini matining ayladi mansux kulli shar`ni,
CHunkim, nabuvvat vvsbati, bir senda topti ixtitom.

⁴ Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси. 1989 йил 1-январь сони

⁵ Ўша газета. 1989 йил 1-январь сони.

Oxir zamon payg'ambaridursan, risolat davrasi,
Olam aro bo'ldi saning zoti kiroming birla tom.
CHun do'sting bir tun sanga ochti karam abvobini,
Kelsun deb irsol ayladi nomusi akbardin payom.
Jisming bila bu olami ajsomdin aylab guzar,
Topding maqomi qurbda ayniyyati zot ila kom
Kim, da'viyi hikmat bila me'rojinga munkir bo'lub,
Desa qabul etmasdurur afloki xarqu iltiyom.
CHun, ey Bayoniy, haqg'a bu dushvor emasdur oytkim,
Hikmat oningdur, qoyil ul nuqsoninga, ey notamom.

YAna oning chahoryori izomi va xulafoyi kiromig'akim, shariati
Muhammadiyning arkoni arba'ayi amjadlaridurlar va millati Ahmadiyningkim,
davlati sarmadidur saromadlari. Masnaviy:

Birinchisi Bu Bakrdur yori g'or,
Kim ul etdi raddat elin tor-mor.
Edi boshda noyib-manobi rasul,
Xilofatga el oni etdi qabul.
Ikkinchi Umardur adolatmaob,
Abubakrga keldi noyib-manob.
Budur etgan islomni oshkor,
Rivojig'a ham sa'ylar beshumor.
Uchunchidur Usmon, karam koni ul.
Halimu hayo durri ummoni ul.
Edi Haq kalomini ham jome'i
YAna bid'atu kufarning qome'i.
Alliyi vali erdi to'rtunchi yor,
Amakzodayi shohi raf-raf savor.
Vujudi edi manba'i ilmi jud,
Atosi masokinga budu nabud.

Bayon aylayin zo'ri andozasin
Olib otdi Xaybarni darvozasin.
Bayoniy chu ul erdi sheri xudo,
Degil so'z uzotmay onga jon fido.

Sallallohi alayhi va alo olihi va ashobihi ajmain ilo yavmiddin ammo ba'd:
ajz biyobonining hich madoni⁶, ya'ni Muhammad YUsuf al-mutaxallis bil-Bayoniy
ibni hazoqatnishoni Bobojonbek ibni amoratpanoh Olloberdi to'ra ibni eltuzarxoni
jannatmakon g'afarallohu zunubahum va satara uyubahum fazlu fatonat ahlining
hazratlariga bu tariqa arz etadur. Ogo.hi dil ma'nishunoslarning mashhudzamir
mehri iqtiboslari bo'lg'aykim, tarixi hijriyning ming uch yuz yigirma sakkizida
sunbulaning o'n beshi va sha'boni muazzamning yigirma to'rtlanchisi va dushanba
kuni erdi, Alloh taoloning qazovu irodati va ahli Xorazmning rizovu jam'iyatlari
bilan hazrati shahriyori boviqor, sipah-dori lutfshior, moyili avomir ilohi qobili
taxti xorazmshohiy vorisi toji mukarramat horisi bazri marhamat, robiti raboti amni
amon, bositi bisoti adlu ehson, as-sulton ibn as-sulton ibn as-sulton Abul-Muzaffar
va al-Mansur Sayyid Asfandiyor Muhammad Bahodirxon «xalladallohu mulkahu
va sultonahu va afoza alal olamin birrahu va ehsonahu» Xorazmi erambazmning
taxti saltanatida o'lturdilar. Hamma muborakbodliq etib, el oralarida ajab bir
xushholliqlar dast berdi. Nazm:

Dar hamma vakt on shahi olam,
Bod xushvaqt, xushdilu xurram.
Ahli Xorazm z-u shuda xushhol,
Karda bar xud duoyi u alzam.
Ulamu dar zamoni u bar ilm
Shuda mashg'ul jam` gashta baham.
Fuzalo yofta zi fazl sharaf,
Fuqaho niz rutbayi a`zam.
Ey Bayoniy, ajab zamona shuda

⁶ Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси. 1989 йил 1-январь сони

Dar shiguft ast jumlai olam.

Faqir tarixi juluslarin bu tariqada aytdimkim, tarix:

Shoho, muborakat bod in toji xusravoniy.

Dar taxti izzatu joh umri tu jovidoniy.

Fathu zafar qarini iqboli davlatat bod,

A`doyi davlati tu maxjuri shodmoniy.

Masrur az julusat gashta dili g`aminam,

SHuguni nek karda guftamki, ey Bayoniy,

Budaast xoni odil Asfandnyori avval,

Odil shavad ajab nist xonat ba taxti xoniy.,

Tarix bar julusat piri xirad chunin go`ft:

Sultoni olam alhol Asfandiyori soniy (1328)⁷.

Bas, arkoni davlatning mashvaratlari bila nizomi umuri mamlakatga qiyom ko`rguzdilar, tokim, tarixi hijriyning ming uch yuz yigirma to`qquzlanchisi va jumod-ul-avvalning yigirma ikkilanchi kuni bo`ldi. Fa-qiri haqirg`a muqarrabi borgohi falaki ishtibohlari, ya`ni Tolibxo`ja ibn Avazberdi eshoni mag`firatnishonning vasotatlari bila amri oliy sudur toptikim, bu jahoni nopoydorda yodgor qo`ymoq yaxshidur va so`zdin baqoliroq va yaxshiroq yodgor yo`qdur. Andog`kim, Munis mirob alayh ur-rahma debdurlar, nazm:

Amorat ila xotnring qilma shod,

Tanosul baqosig`a ham e`timod.

Bori oqibat mun`adamdur bori,

Agar so`ngra bo`lsun, vagar ilgari.

Erur so`z oningdek mushayyad bino

Ki, yiqmas asosini seli fano.

Bas, tamomi oboyi izomu ajdodi kiromlarimizning voqeotu holatlarin ilo yavmino hazo takallufoti munshiyonadin oriy bo`lg`on iboroti mutadovalaning

⁷ Мерос мажмуаси. Т., “Камалак”. 1991.

zimmida majozu istioradin kanora tutub, ijjozu ixtisor bilan tarix sahifasiga sabt⁸ etilgay, tokim, ommayi atrok eshitgan hamono betaraddudi xotir fahmlagaylar. Yana ondin siyoqi tarixg'a anda rojih shoyon bo'lmag'an hikoyatni tay etilgay. Faqir agarchi iltifoti shohonadin xursand bo'ldim, ammo, bebizoat ligim sababidin andishamand erdimkim, bu qillati istitoat bila mundog' ulug' xizmatga oyo ne nav' ilik ura olurman. Chun «ma`murun ma`zurun»dur, bo vujudi adami qudrat bu ishga shuru` qilmoqdin o'zga Chora topmadim. emdi bu nusxaning mutolaasin etguvchi birodarlardin umiddurkim, inson joyizul xatodur. Har qachon sahvlarimga muttali⁹ bo'lub, karam qalami bila mahv etsalar, ikki olamda salohkorlarin topib, maqsadi asliylarig'a etgaylar, ruboiy:

Bu nomanikim, Bayoniy etdi og'oz,

Tahririn etarda topti ko'b so'zi gudoz.

Islohi xatoda bo'lsa kim bandanavoz,

Etgay onga lutf xoliqi beniyoz.

Ma`lum bo'lsunkim, Munis mirob alayh ur-rahmata val - g'ufroon eltuzarxoni mag'firatnishonning nadimi dargohu muqarrabi borgohlari-din erdi, bir kun onga amr etdilar: «Obovu ajdodlarimizning voqeotu holatlarin sahifayi tarixda zabt etgil». Munis mirob imtisolan liamrihil oli bir kitob boshlab, onda turluk hunar bila iboratlar yasab, majozu istiora sulukin masluk tutub, andog' fasohatu balog'atning dodin berdikim, mushohadasi mujibi hayrat erdi. Otin «Firdavs ul-iqbol» qo'yub, onda Odam alayhissalomdin so'z boshlab to SHerg'ozixonning zamonig'acha ezdi. Ul ovonda eltuzarxoni jannatmakon g'ariqi bahri fano bo'lub, o'runlarig'a birodarlari Muhammad Rahimxoni firdavsoshyoni avval xon bo'ldilaru Munis mirobg'a dedilar: «Hamul og'amizning buyurg'on kitoblarin itmomg'a etkurgil». Munis mirob SHerg'ozixondin boshlab to xoni mazkurning saltanatlarining ettilanchi yiligacha yozdi. Ul holda, xoni mazbur onga «Ravzat us-safo»ning tarjimasin buyurdilar. Munis mirob Olloqulixonning zamonig'acha bu xizmatg'a ishtig'ol ko'rguzub, sanayi ming ikki yuz qirq to'rtida baqo olamig'a xirom etdi.

⁸ Мерос мажмуаси. Т., «Камалак». 1991.

⁹ Мерос мажмуаси. Т., «Камалак». 1991.

Olloqulixon bu voqeadin o'n bir yil o'tgandin so'ng ul kitobning itmomin Ogahiyga buyurdilar. Ogahiy Muhammad Rahimxoni firdavsoshyonning voqeotlarin to vafotlarig'acha yozib, «Firdavs ul-iqbol»ni itmomg'a etkurdi. Munis mirob bu kitobini bir muqaddimavu besh bob va bir xotimag'a bino etgan erkan¹⁰. Muqaddimasi eltuzarxoni mag'firatnishonning madhlariga mushtamal erkan. Ogahiy xotimasin tashlabdur, bas, faqir muqaddimasin tashlab ondin bir miqdorni o'z mavridida bayon etmakni munosib ko'rdim. Munis mirob xotimada ul asrdag'i avliyoyi ulamoyi izomu ulamoyi kiromu umaroyi zavil ihtishomu sohibdavlat beklar va zakiytab` shoirlaru donishmand fozillaru falotunfitrat hunarmandlarning yana ul ovonda zuhurg'a etgan ba'zi umuri g'aribaning zikrin etmakchi erkan, Olloqulixon aytmaydurlarkim, oning xotimasin ham muallifning maqsudicha bayon etgil. Bu kunda faqirg'a ul qudrat yo'qdur, tokim, xotimani ul zoti shariflarning holatlari zikri bila tamom eta olg'ayman, ne uchunkim, ul voqeot kitobat qaydig'a kirmay qolibdur. Bu'di ahd sababidin oni bilur kishi ham yo'qdur, darig'kim, umr qisqadur. Agar onga "Ravzat us-safo" tarjimasin buyurmasalar, kitobin maqsudicha tamom etar erdi. Ammo, Ogahiy ham Munis mirobning birodarzodasi va dastparvardasi erdi va oning uslubida majozu istiora bilan so'z bayon etar erdikim, kalomining diqqati sababidin omma xalqi maolin fahm eta olmas erdilar. Ul ham bu yo'sinda du bora so'z boshlab, Olloqulixondin to Muhammad Rahimxoni jannatma-koni soniyning zamonlarig'acha har xonning voqeotin bir mujalladda bayon etib, har birin bir ism bila mavsum etdi va ul hazratning ayyomi saltanatlaridin ham kam-besh etti yylning voqeotin tahrir silkiga chekti. Mundin sahl zamon o'tgandin so'ng sanayi ming ikki yuz to'qsonda tovuq yili va javzoning oxiri erdi, Kaufman otlig' guburnatur rus Lashkari bila kelib Xorazmni sulh bila oldi. Faqir ul hodisot zikrin o'z mavridida kitobat qaydig'a kirguzgusidur, inshoollohi taolo¹¹. Bu voqeotdin bir yil miqdori o'tgandin so'ng, Ogahiy ham rahili olami baqo bo'ldi. Alholkim, sanayi ming uch yuz yigirma to'qquzdadur, taqriban, qirq ikki yilning voqeasi tahrir qaydig'a kirmay qoldi,

¹⁰ Хива минг гумбаз шаҳри. – Тошкент, 1997, 26 лет.

¹¹ Ўша китоб. – Тошкент, 1997 й., 28-бет.

emdi faqirning Oimmasiga havoladur, CHun faqir, amri oliy muqtazosicha, bu nusxalarning maolin ommafahm etib, borin bir mujalladga jam` qilmoqg'a ma`mur bo'ldim. Hammasin o'n olti bobg'a mushtamal etib, «Shajarayi xorazmshohiy» ismi bila mavsum etdim. Alloh taolo muning og'ozin anjomig'a etkurmakimni nasib etgay, omin! YOrab ul-olamin, fasharal`tu lihozal amra valloh ul-hodiy ilo sabil ul-rashod.

Avvalg'i bob Odam alayh us-salomning ijodidin Nuh alayh ul-salomning avlodig'acha.

Ikkilanchi bob YOfasdin Qo'ng'irod sho'`basigacha va mo'g'ul xonlari zikrida.

Uchlanchi bob Qurlos avlodidin xon bo'lg'anlar zikridakim, bularning oxiri Abulg'ozixon ibn YOdgorxondur.

To'rtlanchi bob Podshohi oliyjohning ajdodi kiromu oboyi zul ehtiromlari zikrida.

Beshlanchi bob Muhammad Amin inoqning voqeotlari bayonida.

Otilanchi bob Avaz Muhammad inoqning holatlari bayonida.

Ettilanchi bob eltuzarxoni mag'firatnishonning saltanatlari zikrida.

Sakkizlanchi bob Muhammad Rahimxoni jannatmakonning saltanat-lari zikrida.

To'qquzlanchi bob Olloqulixon jannatmakonning saltanati bayonida.

O'nlanchi bob Rahimqulixonning amorati bayonida.

O'n birlanchi bob Muhammad Aminxonning podshohliqi bayonida.

O'n ikkilanchi bob Abdulloxonning xonliki bayonida.

O'n uchlanchi bob Qutlimurodxonning xonliqi bayonida.

O'n to'rtlanchi bob Sayyid Muhammadxoni jannatmakonning xonliqlari bayonida¹².

O'n beshlanchi bob Sayyid Muhammad Rahimxoni jannatmakoni soniyning saltanatlari bayonida.

¹² Хива давлат ҳужжатлари. 11-том. – Тошкент, 1960, 23-бет.

O'n oltinchi bob sultoni garduntavon Abul-Muzaffar Val-Mansur Sayyid Asfandiyor Muhammad Bahodirxoni xalladallohu taolo mulkahu va sultonahuning saltanatlari bayonida¹³. Vaqtekim, Sayyid Muhammadxoni jannatmakon baqo olamig'a azm etdilar, Hasanmurod qushbegi tamomi umaro va arkoni davlatni jam' qilib, Karukli bobo mingboshi bila Olloberdiboyini Arkning darvozasida qo'yub dedi: «Donista kishilarni kirguzung, vagarna, hech kishini kirguzmanglar!» Olar darvozaning oldida o'lturdilar. Chun hamma jam' bo'ldilar, Amir to'ra dedi: «Ey umaro va a'yonlar, Bobojon, ya'ni Muham-mad Rahim to'ra yoshdur va yurtida parokandalik bordur. Bir korozmuda kishi xon bo'lsa yaxshi erdi. Bu bobda sizlar ne maslahat berursizlar?» Hech kishidin sado chiqmadi. Hasanmurod qushbegi dedi: «Ore, bu so'z rostdur. Ammo bizlar davlatning bu xonadondin o'zga tarafga intiqolin xushlamasmiz». Ul holda Rahmatullo yasavulboshi Amir to'raga qarab dedi: «Sizning xon bo'lmoqingiz hech kishiga maqbul ermasdur». Amir to'ra dedi: «Kimlarga maqbul ermasdur?» YAsavulboshi dedi: «Bu o'lturg'on jamoaning hammalariga». Ul holda hamma ittifoq bila faryod qilib dedilar: «Bobojon to'ra xonimizdur». Amir to'ra dedi: «Bag'oyat yaxshi bo'ldi. Xonlik Bobojong'a muborak bo'lg'ay». Ul vaqtda Bobojon to'ra Tangriqulito'raning ayvonida mutamakkin. erdilar. Hamma ittifoq bila turub, ko'runush-xonaga kirib, Bobojon to'rani talab etib kelturdilar. Ul kun hijratning ming ikki yuz sakson birlan-chisi, muvofiqi sichqon yili va sunbulaning oxiri va rabius soniyning yigirma birlanchisi va panjshanba kuni erdi. Hamma yurt ulug'larining ittifoqlari bilan Bobojon to'ra, ya'ni Muhammad Rahim to'ra ibni Sayyid Muhammadxoni jannatmakon xon bo'lub taxti davlatda o'lturdilar. Har tarafdin muborakbod ovozi baland bo'la berdi¹⁴.

¹³ Ўша ҳужжатлари. – Тошкент, 1960, 24-бет.

¹⁴ Хива давлат ҳужжатлари. 11-том. – Тошкент, 1960, 26-бет.

II Bob. Xiva xonligining rus bosqinidan oldingi ijtimoiy siyosiy haytiga oid ma'lumotlar

Vaqtekim, bu voqeadin yigirma etti kun miqdorm o'tdi, yamut avboshlari jam' bo'lub, maslahat etib dedilar: «Yig'nolib borib bu intiqomni ahli Xevaqdin tortmasoq, el oralarida yurumak dushvordur». Bas, o'ttuz baxshi va Jonmuhammad chaqqon va Qilich o'g'ri boshliq ming miqdori muntaxab yigit o'tlanib Xevaq ustiga yurudilar. Ramiq xalifa xabardor bo'lub qal'ag'a xabar yubordi. Mazkur sarkardalar amri oliy bilan o'tlanib chiqdilar. Muhammadmurod devonbegi sarkardalar bila rabotga kelib, tavaqquf etib turdi. Yamutlar kentlarning ichlaridan oylanib, hech o'ljag'a qaramay ohista-ohista qaytib keta berdilar. Sarkardalar dedilar: «Bu navbatda bularning izlaridin kishi bormasun. O'zlari kelib urush etsalar, urushinglar. Urushmay keta bersalar, ketsunlar, daxl etmanglar»¹⁵.

Vaqtekim, yamutlar keta berdilar, Qushxona havli-ning tushida qum etagiga borg'onda Ramiq xalifa G'oziobod otlisi bilan kelib, bayakbor hujum etib, yamutning ustiga ot solib uch kalla oldilar. Yamut hazimat suratin ko'rguzub keta berdi. Musoxon kelib lashkarga xabar berdikim, yamut bosildi. Lashkar bu so'zni eshitib, sarkardalarning so'zlariga ham qaramay, hujum etib ketdilar. Borib yamutning izidin etib erdilar, yamut qaytarilib bularga ot soldi.

Bir miqdor jangi mag'luba bo'lub, Qo'ng'iro't Qutlug'murodbiyning o'g'li Sultonmurodbek va dunuk bo'lub chiqg'on yamut harza vakil va Sayyid Muhammad ibn Xo'jash mahram chovdar Bahodir yuzboshi boshliq ko'p kyshi shahid bo'lub, ko'p kishi zaxmdor bo'lub Xevaq lashkari shikasti fohish toptilar. Sarkardalar ham tsaytib qal'ag'a kirib, mulozamatg'a etib tamomi vokeani hon hazratlariga bayon qildilar. Xon hazratlari parishon bo'ldilar. Yamutlar fathu nusrat bila qaytib ketdilar.

Mundin bir necha kun o'tgandin so'ng Bekmurod binni SHerota boshliq uch yuz otli ota navkari va Ramiq boshliq G'oziobod otlisi va Muhammadquli va Avazxon ikki eshik oqosini YUz navkarlarig'a Xudoybergan Sarriyni sarkarda qilib yamut ustiga buyurdilar. Xudoybergan Sarriy lashkar bila borib Oqsaroy

¹⁵ Мухаммад Юсуф Баёний. «Хоразм тарихи». 5-бет.

mavzeini chopib o'n kalla va o'n bandi va ko'p o'lja bila soliman va g'oniman qaytib keldi.

Hijratning ming ikki yuz sakson to'rtlanchi yilida Muhammad YUsuf qushbegi rahili olami baqo bo'lub, ondin hech avlod qolmadi. Xon hazratlari oning o'rnig'a SHohniyoz otaliqning o'g'li Muhammad Nazarbekni qushbegi qildilar. Mundin so'ng bir necha kun oradin o'tdi. Bir kun YA`qubxoja devon Otajon to'raga dedi: «Mening sizga bir arzim bordur». Otajon to'ra dedi: «Aytg'il!» YA`qubxoja dedi: «Hukamo debdurlar: «Durug'i maslahatomiz rosti fitnaangizdin yaxshiroqdur». Bir yalg'on so'zlab, bir sinib yotg'an beChorag'a dastgir-lik etib ko'nglini xush etsangiz, ne bo'lur?» Otajon to'ra dedi: «Ul ne so'zdur?» YA`qubxoja dedi: «Muhammad Rahim mehtarning ma'zul bo'lub, o'rnig'a Bobo Karuklining mehtar bo'lg'oni yaxshi bo'lmadi. emdi siz xon oqongizg'a aytingkim, oqshom otamiz tushunga kirib sitez bila dedilar: «Oqongg'a oytg'il, bizning mextarimizni ne uchun ma'zul etdi? Bilo tavaqquf, yana on» qaytadin mehtar etsun». Otajon to'ra qabul qilib, bu so'zni xon hazratlariga YA`qubxojaning aytg'onidek taqrir etdi. Xon hazratlari bu so'zdin mutaassir bo'lub, filhol, Bobo mehtarni ma'zul etib buyurdilar. Muhammad Rahim mehtarni kelturub oning o'rnig'a nasb etdilar. Bobo mehtar burung'i mingboshiliqida barkaror bo'ldi¹⁶.

Bu voqeadin bir necha kun o'tdi. Yana yamut avboshlari bee'tidolliqni haddin o'tkara berdilar. Xon hazratlari amr etdilar. Hakim otaliq uch ming otli va olti yuz piyoda va bir to'p bila va Muhammadmurod devonbegi sakkiz ming otli va ming olti yuz piyoda va ikki to'p bila va Muhammadniyoz devonbegi uch ming otli va olti yuz piyoda va bir to'p bila yamut ustiga ketdilar. Ya`qubboyni ham uch ming otli va olti yuz piyoda va bir tup bila yubordilar. Hakim otaliq borib Qarodoshlining hadida sangar etdi. Ya`qubboy ham kelib Qarodoshlining g'arb tarafida sangar etdi. Muhammadniyoz devonbegi ham Hakim otaliqning qaribida sangar etdi. Muhammadmurod devonbegi yormish bo'yida Kenagasda sangar etdi. Tokim yamutni dare bo'yig'a o'tkarmagaylar. Yamutlar hujum etib,

¹⁶ «Хоразм тарихи». 1990 й. тарж. 5-бет.

Qarodoshlining g'arb tarafidin daryo kenorig'a o'tmakchi bo'ldilar. Hamma sangarning sarkardalari navkarlari bila hujum etib oldiga chiqib yamut bila urush boshladilar. Soate erdikim, YA`qubboy to'plarni olib kelib, yamutlarning taraflariga to'p otdurmoq bunyod etdi¹⁷.

Asr vaqti erdi, yamutlar kam-kam urushg'a orqa berib, qayta berdilar va Qarrov oyog'idoqi yig'noqlarig'a ketdilar. Sarkardalar ham o'z sangarlariga borib qaror tutdilar. Mundin besh kun o'tgandin so'ng, Hakim otaliqning sangarining yonidinkim, oni Bangi sangari ham derlar, yamutlar hujum etib kelib san-garga yugurdilar. Ahli sangar ham chiqib, urushg'a muqayyad bo'ldilar. Hakim otaliq sangarning darvozasiga kelib turdi. Farnov xostli shamxolchilardin yigirma kishi bor erdilar. Sangar ichida shamxol otmoqg'a muqayyad bo'ldilar. Yovuq erdikim, yamut sangarni olg'ay, ul vaqtda YA`qubboy to'p bilan kelib yamutlarning taraflariga to'p otdurmoqg'a muqayyad bo'ldi. Yamutlar, tob keltura olmay, bosilib ketdilar.

Sangarlarning atroflarida har kun bu tariqa urushlar bo'lur erdi. Bir kun Ko'rganli bir yamutkim, Qaroboloq laqabi bila mulaqqab erdi, bag'oyat zabardast va mergan erdi. Bir miqdor yamutg'a bosh bo'lub, Muhammadmurod devonbegining sangariga kelib urush boshladi. Lashkarga ondin ko'p dastburdlar etdi, bir kun Muhammadmurod devonbegi dedi: «Har kishi ushbu Qaroboloqni otini ursa, besh yuz tillo va o'zuni ursa, ming tillo berurman». Pahlavonniyoz yuzboshi bu so'zni eshitib, bir ko'hna yofning ichi bila buqub yurub maydonning bir tarafida bir ko'hna devor bor erdi, oning panohig'a bordi, ul vaqtda Qaroboloq maydonga ot solib keldi. Pahlavonniyoz onga bir o'q otdi. O'q otig'a tegib yiqildi. Qaroboloq otdin judo bo'lub bildikim, ul devorning orqasida kishi bordur, ul erda bir necha to'p yulg'un bor erdi, oning panohiga kirib turdi. Ul vaqtda Pahlavonniyoz boshig'a kiygan nimani miltuqning uchig'a ildurub, ohista yuqorig'a ko'tardi. Qaroboloq oni miltuq otgan kishining o'zi gumon etib miltuq bila oni urdi. Ul vaqtda yamutlar bildilarkim, emdi ul mergan Qaroboloqning ustiga borib oni qatl etar. Filhol, hujum etib ot soldilar. Bu tarafdin Xevaqlashkari

¹⁷ Мухаммад Юсуф Баёний. «Хоразм тарихи». 1990 йил. Таржм. 6-варак.

ham ot solib kelib Pahlavonniyozni olib qaytdilar. Yamutlar Qaroboloqni olib qayttilar.

Ikki kun oradin o'tdi. Pahlavonniyoz yuzboshi va Avazmurodboy va Muhammad Qurbon yuzboshi va Mutish qulon maslahat etib dedilar: «Ertang urush bo'lg'onda hamma o'qni Qaroboloqg'a otinglar». Alqissa, ertang maydon orasta bo'ldi. Bahodirlar maydong'a ot solib, hamma o'qni Qaroboloqg'a otdilar. Qaroboloq pora-pora bo'ldi, Yamut lashkari bu voqeani ko'rub, shikaet topib ksttilar. Ondin so'ng, yamutlar ko'rdilarkim, endi ish qabohatg'a oid bo'lg'udekdu, tamomi yamut kadxudolari jam' bo'lub, maslahat etib dedilar: «Emdi sulh qil-mosoq, bular hammamizni qatlu asir etarlar». Bas, Mahram Qujuqni elchi qilib sulh talabi uchun yubordilar¹⁸.

Mahram Qujuq kelib devonbegrini ko'rub, kadxudolarning so'zlarini bayon etdi. Devonbegi dedi: «Sulh qilurmiz, baqavlekim, Sori sardor kelsun. Bas, oning yonig'a bog'chali Muhammadniyoz bahodirni qo'shub yubordi. Mahram Qujuq borib kadxudolarg'a devonbegrining so'zlarini bayon etdi. Kadxudolar xushhol bo'ldilar. Sori sardor Muhammadniyoz Bahodir bila kelib devonbegrini ko'rub necha uzrlar bilan dedi: «Bizlar xon hazratlarining boyri navkarlaridurmiz. Bir necha o'g'ri va avboshning sababi bila hammamiz bila yov bo'lmoqlari yaxshi ermasdu». Devonbegi dedi: «Boyri navkar bo'lsang, muncha urushni ne uchun etarsen? emdi yarashmoqchi bo'lsang, tamomi muhrdor bila ahd etinglar, tokim mundin so'ng muxolifat etmagaysizlar va oling'on mollarni egalariga topshurung». «YOroshurmiz». Sori sardor qabul qilib qaytdi. Devonbegi yonig'a Kuyuktomli YUsofboyini qo'shib yubordi. Sori sardor borib tamomi muhrdorlar bilan devonbegrining yonig'a kelib ahd etdilarkim, mundin so'ng hargiz muxolifat etmagaylar va tamomi asirlarni bergaylar va tamomi amvolni egalariga musallam tutg'aylar. Yana o'n ming tillo lashkarning masorifi uchun bergaylar. Devonbegi sulh qilib, YA`qubboyini amvolusaroning istirdodi va mazkur tilloni undurmak uchun qo'yub, o'zi lashkarga ruxsat berib sarkardalar bila qaytib, Xevaqq'a kelib, avotifi Xusravona bila sarafroz bo'ldilar. Bir necha kundin so'ng YA`qubboy ham

¹⁸ Мухаммад Юсуф Баёний. «Хоразм тарихи». 1990 йил. Таржм. 6-бет.

ul xizmatni butkarib qaytib keldi. Mundin necha zamonlar o'tkandin so'ng yana yamut avboshlari Zay oyoqidin hujum etib chopovul urdilar. Ammo, Mahmud yasavulboshi chovdar otlisi va Ota va Qarodoshli va ba'zi eshik otilari bila Zay oyoqining qarovulligig'a ma'mur erdi. Bu holdin ogoh bo'lub borib shayx qal'asining g'arb tarafida yamut avboshlarig'a muqobil bo'lub urushg'a mukayyad bo'ldilar¹⁹.

Yamutdin Jonmuhammad chaqqon besh otli bila urush ma'rakasidin chiqib Xevaqq yo'lig'a kirib keta berdi. Chovdarxo'ja Bahodir muni ko'rib besh otli bila urushdin chiqib, iziga tushub ravona bo'ldi. Qurbon ibn SHer ota ham olti otli bila alarning izlaridin ketdi. Ammo Jonmuxammad bir etukchi ustani tutib qatl etib, mollarin taqsim etib, o'lturub erdilar. Bular borib Jonmuhammadni besh yo'ldoshi bila tutib, kallalarin olib qaytdilar. Bu urushda Qarodoshli nomdorlaridin Durdi xadim shahid bo'ldi. Ul vaqtda Xoja bahodir yo'ldoshlari bila hamul olti kallani yasavulboshining yonig'a kelturdi. Yamutlar shikaet topib ketdilar. Yasavulboshi kallalarni Xevaqqg'a yubordi. Xon hazratlari amr etdilar: «Suvni bog'lab yamut tarafiga suv o'tkarmasunlar». Ondin so'ng yamutlar jam' bo'lub, maslahat etib Qaro maxtum va Nazar mutavally va g'aprihumni yuborib sulh talabin etdilar. Xon hazratlari Muhammad Siddiq eshonnkim, yamut eshonlaridin erdi va ko'jaliq dog'i havlisig'a ko'chub borib o'lturmish erdi, talab etib yamut ichiga yubordilar, tokim, alarning so'zlarining sidqu kizbin bilib kelgay. Sidiq eshon yamut ichiga borib tamom yamut kadxudolarin jam' qilib, so'zlashib ko'rdi. Bular burung'i ahdlarida ustivorli ko'runadurlar. Bas, alardin besh muhrdor bila qaytib Xevaqqg'a keldi. Muhrdorlar xon hazratlariga salom berib, izhori itoat etdilar. Ondin so'ng xon hazratlari Rahmatulloh yasavulboshig'a amr etdilar. Borib suvni ochib yamutlarg'a suv berdi. Mundin bir necha kunlar o'tgandin so'ng, Muhammad Raxim mehtar rahili olami baqo bo'ldi. Xon hazratlari oning o'rnig'a yana ma'zul Bobo mehtarni kelturub mehtar etdilar. Ul asnodakim, mezon avoyili erdi, Muzgumon

¹⁹ Хива давлат ҳужжатлари. 11-том. – Тошкент, 1960, 28-бет.

yamutlaridin Takagul otlig' yamut G'ozibod aholisining bir miqdor erlariga da'vo qilib, ekan sholilarin qo'llaridan olmoqchi bo'ldilar²⁰.

Ul ovonda Takagul regi Xorazmda taka savdogarining bir necha teva mollarin toroj etdi. Takalar kelib xon hazratlariga arz etdilar. Xon hazratlari amr etdilar. Abdurahmon sarhang va Ramaq xalifa va birodari Otash xalifa va Xudoyor g'oyib va Rahmonberganboy bir miqdor navkar bila borib Takagulni uyidin topmay otasi Xoja Menglini bir o'g'li bila o'lturub, kallalarin olib, mollarin toroj etib, uylarin o'tlab qaytib keldilar. Ul asnoda Takagul G'ozibodli Xudoybergan sarbozning sholilarin «mening erimning sholisi» deb bosib olmoqchi bo'ldi. Xudoybergan darqahr bo'lub Takagulning yo'ldoshlaridin uch yamutni o'ldirdi.

Ondin so'ng, yana yamut yov bo'lub Muzgumonda yig'noq etib atrofii toroj etmakni boshladilar. Bu xabarni xon hazratlari eshitib, devonbegiga buyurdilar. Lashkar jam' qilib chiqib, ikki to'p bila G'ozibodning g'arb tarafida CHangli havli otlig' erda sangar etib, tamomi uzbek lashkari va Ota va CHovdar va Ko'klong va Qarodoshlig'a korfar-moyiliq etib, uch oygacha urush bo'ldi. Ondin so'ng yamut kadxudolari jam' bo'lub, maslahat etib Abdurahman eshonni yuborib sulh talabin etdilar. Devonbegi xon hazratlariga bu voqeaning arzin etib yuborib, amri oliy mu'jibicha yamutlar bila yarashib qaytdi²¹.

Rusiya tarafidin elchi kelgaking bayoni. Vaqtekim, yamut bila yarashtilar, devonbegi qaytib kelib mulozamatg'a etib avotifi xusravona bila sarafroz bo'ldi. Mundin so'ng aslo yamut yamonlik etmadn. Hijratning ming ikki yuz sakson beshlanchisida bahri Xazar kenorida baliqchiliq etib yurugan Rusiya fuqarolaridin ba'zilarini Manqishloq qazoqlaridin bir jamoa asir etib kelturub, Xevaqa sotmoq boshladilar. Ikki yil oradin o'tub, asirlar yigirma birga etdi.

Hijratning ming ikki yuz sakson ettilanchi yilida Rusiya davlati mundin ogoh bo'lub elchi yuborib, ul asirlarni tiladi. elchi kelib xon hazratlarini ko'rub tuhfa va peshkashlarin nazardin o'tkarib nomani berdi. Xon hazratlari noma mazmunidin ogoh bo'lub arkoni davlat bilan maslahat etib, asirlarni bermay

²⁰ Мухаммад Юсуф Баёний. «Шажарайи Хоразм-шоҳий». – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1994, 33-бет.

²¹ Мухаммад Юсуф Баёний. Ўша асар. 1994, 34-бет.

elchining yonig'a qalfoq ernazar otaliq kenagasni elchi yo'sunida qo'shub yubordilar.

Chun ernazar otaliq borib keldi, xon hazratlarini Rusiya bila madoro qilmoqg'a ko'p targ'ib etdi. Oning so'ziga quloq solmadilar. Mundin necha muddat o'tgandin so'ng, yana Rusiya davlati tarafidin Davlat to'ra ibn Bushoy to'ra otlig' bir qazoq elchi bo'lub keldi va xon hazratlarini ko'rub, peshkashlarin o'tkarib nomani berdi. Mazmuni bu erdikim: «Siz jamoa bila bizlar burundin do'stliq bila ravish etib yurur erduk. Alhol, eshiturmizkim, bir necha o'g'ri va avboshlar biz jamoadin bir necha kishini asir etib, eltib, ul taraflarda sotg'on ermishlar. Tavaqqu` uldurkim, burung'i do'stliqning rioyasin tutub ul asirlarni berib yuborgaysiz. Qozonlidin ul tarafi sizning haddingiz va bu tarafi bizga mutaalluqdur. Mundin so'ng aslo bir-birimizning haddimizga mutaarriz bo'lmay, do'stona sulukni masluk tutg'aymiz. Odam avlodi aziz va mukarram jamoadurlar. Olnari Chorpoy qatorlaryda bozorg'a solib sotmoq hech viloyatda yo'qdur. Sizlar ham mundog' ishni etmasangiz yaxshiroqdur. Bu so'zlarki qabul etsangiz, biz jamoaning boisi minnatdorliqimizdur. Vagarna, mundog' ishlarning oxiri nizo` va harbg'a munjar bo'lur, vassalom»²².

Chun xon hazratlari noma mazmunidan ogoh bo'ldilar, yana Muhammadmurod devonbegi boshliq arkoni davlatga mashvarat etdilar. Ba'zilar asirlarni berib yubormakni xushladilar. Ba'zilar dedilar: «Agar asirlarni berib yuborsak, bizlarni xavfnok bo'ldi deb, bizga daler bo'lurlar. Bas, oni bermagan avlodur». Xon hazratlariga shiqqi soniy maqbul tushub asirlarni bermay elchini Benil Gavharmurod qaytarib yubordilar. Ushbu yili Rusiya davlati dubora Jazol G'ombirufni bir miqdor lashkar bila yuborib, Samarkandu Zarafshon vodiylarini zabt etib, Ho'qand bila Buxoro oraliqig'a kirdi va ushbu yil Nazar qushbegi jaxoni foniyg'a vido` qilib, ondin to'rt o'g'ul qoldi. Avvalg'isi Xudoyorbek, ikkilanchi Olloyorbek, uchlanchi Mahdiyorbek, to'rtlanchi Davlatyorbek. Xon hazratlari Xudoyorbekni otasining o'mig'a qushbegi etdilar va ushbu yil amir Muzaffarning o'g'li to'ra otasig'a sarkashlik etib, ikki yuz sarbozu bir to'qsoba va bir miqdor o'tli

²² Мухаммад Юсуф Баёний. Ўша асар. 1994, 39-бет.

bila keldi. Xon hazratlari istiqbolig'a kishi yuborib e'zozu ikrom bila kelturub, po'rsishi mushfiqona bila ko'nglin xush qilib vofir vazifa ta'yin etdilar va Buxorodin chiqishlarining kayfiyatini so'radilar. Ul to'ra aytdi: «Otamiz Buxoro viloyatini Rusiyag'a bermakchi bo'ldilar. Biz mone' bo'lub urushg'a targ'ib etduk. Otamizg'a bu so'zlarimiz xush kelmay orada vahshat paydo bo'ldi. Ondin so'ng ul erda turmoqni maslahatdin bag'oyat ba'id ko'rub bayakbor chiqib, bu tarafga ravon bo'lduq». Ammo ul tojik to'raning husni suratda adilu badili yo'q erdikim, o'n sakkiz yoshida bir oftobi xovariydek yigit erdi. Oning musohiblaridin birining oning haqida oytg'an she'rlaridin bu misra' xotirimda qolg'on erkan, misra' «To'rajonimiz to'lon oydururki, sitoradur umarolari». Malangxon otlig' afg'onkim, bir necha afg'on bila oning xizmatida erdi, onga sarkashlik etib, dashnomu haqoratlar bermakni boshladi. To'ra xon hazratlarining mulozamatlarig'a borg'anda Malangxondin shikoyat etib, debdur: «Ul devonavor afg'on bizga ko'p haqoratlar berdi. O'z odamlarimizning olarni dastgir etmakka quvvatlari yo'qdur»²³. Xon hazratlari sarkardalardin biriga amr etdilar. Filhol, borib Malangxonni tamomi tobe'lari bila tutub to'raga topshurub qaytdi. To'ra buyurdi, hammalarin qatlg'a etkurdilar.

Ammo bu Tojik to'raning bu viloyatg'a kelganidin g'arazi bu erdikim, xon hazratlaridin lashkar tilab olib, Buxorog'a borib, otasi amir Muzaffar bila urushg'ay. Ammo Muhammad Aminxoni jannatmakon Buxoro amnri bila sulh qilib ondin to hanuzgacha Buxoro bila Xorazmning orasig'a muxolifat tushgani yo'q erdi. Xon hazratlari onga borib otasi bila urushmoqi uchun lashkar berib yubormakni o'zlaridin g'oyatda noloyiq ko'rdilar. Chun Tojik to'ra bir necha oy Xorazmda tavaqquf etib muni angladikim, onga lashkar qo'shmasdurlar. Ondin so'ng xon hazratlaridin ruxsat olib, Tehron tarafiga borurman, deb ketdi.

Xon xazratlari otajon to'rani ma'otib etib mahbus qilg'onlarining bayoni. Vaqtekim, hijratning ming ikki yuz sakson sakkiz-lanchi (milodiy 1871-1872) yili kirdi, xon hazratlarining ulug' birodarlari Sayyid Axmad to'rakim, oni Otajon to'ra der erdilar, bag'oyat baxodiru cholok va zabardastu benixoyat tezu

²³ Ўзбекистон ССР тарихи. – Т., 1974, 226-бет.

xashmginu tundxo'y kishi erdi. Xon xazratlarining muhabbatlari onga darajaii kamolda erdi. Bu sababdin oning xilofi ro'yini aslo etmas erdilar. Amri oliy bila mehtar ro'zmaralarn berur erdi. Yana ne miqdor sarpoy va ne miqdor dinoru diram darkor desa, berur erdi va ne miqdor ot darkor bo'lsa, qushbegi berur erdi va ne miqdor orchin moli va qandu nabot darkor bo'lsa, devonbegi berur erdi. Bulardin boshqa, har oyda mehtardin ming sakkiz yuz tillo va devonbegidin ming sakkiz yuz tillo olur erdi va mulozamatiga Jonibekbek ibn Pahlavonniyozbek ibn Amirzoda Hasanmurodbek mag'fur va Abdug'afforbek nabirayi Muhammad Nazar inoq marhumiy va Xudoyor qushbegining birodari Olloyorbek va Muhammad Karimbek ibn Bog'bek beklar begi yana Muhammad Amin yuzboshining birodarzodasi Muhammad Rahimboy va Amon xalifaning ugli Ollobergan Saxiy va Yusuf ibn Latif hoji ta'yin topib erdilar va Ali mahrambegi Sori nadimlari jumlasidin erdi. Ammo Otajon to'ra furumoya va behudakor kishilarni ko'proq yaxshi ko'rub, alarning ko'proq tarbiyatlarin etguvchi erdilar. Bas, ko'p furumoyalar xizmatlarida jam' bo'lmish erdilar²⁴.

Mazkur bo'lgon sanada xabar keldikim, Rusiyadin bir jamoa bahri Xazardin chiqib, SHohqadamg'a kelibdurlar. Xon hazratlari Otajon to'raning yonig'a Xudoyor qushbegi va Hakim otaliq va Muhammadmurod devonbegi va g'ayruhumni qo'shub Tukmoniya va Uzbakiya jamoalaridin olti ming miqdori kishini hamroh qilib ul tarafga yubordilar. Otajon tura lashkar bila otlanib yo'lg'a kirib, ko'hna Urganchga borib qaror tutdi va ul erda ko'ldin yamutlarg'a er berishturdi va bu xizmatni Muhammadmurod devonbegiga buyurmay, Muhammad Rahimboyg'a buyurdi. Muhammad Rahimboy borib, yamutlardin say olib er taqsimin etib keldi. Ondin so'ng Muhammad Rahimboy o'zbek va turkmandin to'rt yuz ellik talabgor yigitga bosh etib, SHohqadam tarafga yubordi. Bular bahri Xazar, ya'ni Ashtarxon tengizining kenorng'acha borib, Rusiyadin nomi nishon topmay qaytnb keldnlar. Yana chovdar otlilaridin bir jamoani Kandarli kuduq

²⁴ Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и Россия. Изд. второе. – Л., 1925. 258-стр.

tarafiga yubordilar. Olar xam ul tarafga borib hech kishiga yo'liqmay qaytib keldilar²⁵.

Ul ovonda amri oliy muqtazosicha, ming otli yamut bila SHohqadam tarafiga ketdi. Otajon to'ra bila devonbegining oralarida gina va kudurat izdiyod topa berdi. Bir oqshom devonbegi Otajon to'radin beruxsat Xevaqa tarafiga ketdi. Bu vokeadin bir hafta o'tganidin so'ng, farmoni oliy etushtikim: «Otajon to'ra qaytib kelsun va qushbegi bila Hakim otaliq Hiloliyg'a kelib Rahmatullo yasavulboshi kelguncha tavaqquf etsunlar. Yasavulboshi kelganidin so'ng hamroh bo'lub qaytib kelsunlar». Otajon to'ra, filhol, o'z tobe'lari bila qaytdi. Xudoyor qushbegi bila Hakim otaliq lashkarni olib Hiloliyg'a kelib, onda tavaqquf etdilar. Otajon to'ra Xevaqq'a kelib, oqolarining mulozamatlariga etdilar.

Mundin o'n kun o'tganidin so'ng, Rahmatullo yasavulboshi ham atrofni justijo' qilib, Rusiyadin asar topmay, qaytib Hiloliyg'a kelib, amri oliy mujibicha, hammalari qaytib Xevaqq'a keldilar. Ammo bir kecha Otajon to'ra majlis tuzub, bazmi sharob etib, hamma axli majlis maet bo'lg'ondin so'ng, Otajon to'ra mastlik holatida ahli majlisdin biriga debdur: «Men xon bo'lsam, sani mehtar etarman». Yana biriga debdur: «Sani qushbegi etarman». Hosili kalom, ahli majlisining har birin bir amal bila sarafroz etibdur.

Bu so'zlarni o'zining Ali mahram degan mahramikim, xon hazratlarining taraflaridin voqeanavis bo'lub yurugon erkan, bu tariqada mastlik holatida aytilgon asleiz behuda so'zlarga vujud berib, g'ammozliq yuzidin va to'rasining etgan yaxshiliklari va tuzi andishasin etmay kelib xon hazratlariga etkurubdur. Xon hazratlari bu so'zning istimoidin parishon bo'lub, ko'p xavfg'a tushubdurlar. Noiloj bo'lub Otajon to'raning ustiga kishi buyurib tamomi odamlarin tutdurub Arkka kelturdilar. Bu voqealarda Jonibekbek va Muhammad Karimbek va Olloyorbeklar yo'q erdilar. Olarga daxl etmadilar va umaro aytdilar. Muhammad Rahimboy va Ollobergan saxiyni Ark oldidagi chuqaloqda chaldilar va Otajon to'raning o'zini Ur mavzeidag'i havlisidakim, ul Muhammad YUsufbek ibn Amnrzoda Muhammad Fozilbiyi marhumiyning havlisi erdi, mururi zamon va

²⁵ Бартольд В.В. Ўша китоб. 1925. 258-стр.

gardishi garduni gardon bilan Otajon to'raga taalluq topib erdi, mahbus etib darvozasini muqaffal kilib, atrofida kishi qo'ydilar. Ul holda Ismoilxoja naqib bila Muhammadrizo otaliq maslahat etib, xon hazratlarining xizmatlarig'a borib, Otajon to'raning gunoxin tiladilar. Xon hazratlari mutag'ayyir bo'lub dedilar: «Magar, sizlar oning bizni qatl etmakiga rizoliqingiz bordur?» Bularning hushi boshlaridin uchub debdurlar: «Hoshokim, bizlarning mundog' munkirga rizoliqimiz bo'lg'ay?» Xon hazratlari debdurlar: «Ondog' bo'lsa, bu so'zdin dam urmanglar». Bular hech nima demakka yaramay chiqibdurlar. Bas, Otajon to'ra ushbu mahbuslik bila Ur havlida necha zamonlar qoldi²⁶.

Ushbu yilkim, hijratning ming ikki yuz sakson sakkizlanchisi va qo'y yili va sunbulaning avoxiri erdi, hazrati allomayi zamon va olimi ulumi mutadovil va pinhon, ya'ni Bobojonbek ibn Olloberdi to'ra ibn eltuzarxoni jannatmakon baqo olamig'a azm etdilar. Ayyomi hayotlari oltmish to'rt yil erdi. Ul hazrat ilmi sarf va ilmi nahv va ilmi mantiqda yagonayi asr va ilmi hikmatda yaktoyi dahr erdilar va kitobi «SHabiston» va «Devoni Bedil»ning mag'allaqotlari hallida olamoroylari iqdakushod erdi. Lihozo huzuri vofiyassururlari marjii ulamo va fuzalo erdi va tibu ramlu nujumu hisob fanlarida ham bag'oyat mohir erdilar. Rahmatullohi alayh ul-hazratdin ikki o'g'ul qoldi. Valadi irshodlari sarvari atibbo Yaxshimurodbekdurlar. Ikkilanchisi ushbu faqiri haqir Bayoniykim, bu huruf roqimidurman²⁷.

²⁶ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-жилд. Мустамлакачилик даври. 2000, 231-бет.

²⁷ Мухаммад Юсуф Баёний. «Шажарайи Хоразм-шоҳий». – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1994, 101-бет.

III Bob. Xiva konligining Rossiya imperiyasi bilan muzokaralari bayoni

Vaqtekim, Kaufman gubernaturning Xorazmg'a yuborgan elchisi Benil Gavharmurod qaytib Kaufmanning yonig'a borib, tamomi voqeani bayon qildi. Kaufman parishon bo'lub, Xorazm ustiga bormoqning saranjomlarin tutmoqg'a muqayyad bo'ldi. Ikki yildin ozroq zamonda tamomi safar tadorikin tutub, hijratning ming ikki yuz to'qsonlanchisi va tovuq yili imferatur a'zamg'a bu holatdin xabar berib, Xorazm safari ruxsatin tilab, tamomi asbobi safarni muhayyo qilg'onining izhorin etdi. Imferatur a'zam qabul qilib ruxsat berdi.

Ammo Rusiya davlati mundin burun besh martaba Xorazm ustiga askar yuborib, alarning ba'zilar Xorazm yo'lida tashnalikdin qirilib, ba'zilar Xorazmga borib urushub, qirilib, hanuzgacha aslo zafar topa olg'onlari yo'q erdi. Bas, imferatur a'zam bu bobda tamomi arkoni davlati bila maslahat etib, ul tarafga bormoqg'a qaysi yo'l yaxshiroq erkanin ham bilmay, lojaram Xorazm ustiga to'rt tarafdin askar yubormakni iltizom etdilar.

Avvalg'isi Turkiston lashkarining amiri Kaufman general gubernaturni Turkiston lashkari bila, ikkilanchi, Qofqos lashkarining amiri Marqasufni Qofqrs askari bila, uchlanchi, Urunburg' mahofizining vakili Verufkinni Urunburg' askari bila, to'rtlanchi, bahri Xazar kenorida Kandarli askarining ulug'i koyim-maqom Lamokinni Kandarli askari bila Xorazm ustiga yurusunlar, deb va hammalari yakka Kaufman gubernatur amiri lashkar bo'lsun, deb farmon yubordilar²⁸.

Kaufman xushhol bo'lub olti yuz qazoq otlisi va o'n bir firqa piyoda saldat va bir firqa naqibchi va orqasidin o'qlanaturg'on to'rt suvori to'pi va olti piyoda to'pi va bir jamoa tog'iston to'pchilari va oltmish rahbar bila to'rt yuz tevaga oziqa yuklab majmu'i ikki ming besh yuz kishi bila mortning o'n beshlanchisida Toshkanddin harakat etib yo'lg'a kirdilar.

Yana imferatur a'zamning amri bila Qoziali, ya'ni Qozonli tarafidin G'arandug NiquLAYkim, imferatur a'zamning birodaridur, sakkiz firqa piyoda saldat va bir necha to'pu yuz ellik qazoq otlisi va yarim rukat bo'lagi jam'i ming to'rt yuz kishi bila yurudi, vaktekim, farmoni imferaturi O'runburg' mahofizig'a

²⁸ Фуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғориш тарихи. – Т., 1959, 14-бет.

etushti, Verufkini to'qquz bo'lak saldat va to'qquz bo'lak qazoq otli va sakkiz tog' to'pi va bir bo'lak rukhat bila Qirg'izdin besh ming teva kirop etib, ahmol va asqollarin olarg'a yuklab yo'lg'a kirdilar. General Verufkin necha manzil yo'l yurugandin so'ng qoyim-makrm Lamokin ham bir tarafdin o'z lashkari bila kelib, Verufkinga hamroh bo'lub Xorazm tarafiga ravon bo'ldilar. Kaufman ham Bukrntu tog'larining javorida Buqoli mavzeyig'a kelg'onda G'arandug NiquLAY ham o'z askari bila kelib Kaufmang'a hamroh bo'ldi. Kaufman yo'llarning kashfu muoyina uchun qoyim-maqom Ivanufni maqdami lashkar etib bir jamoa lashkar va bir necha rahbar bila ilgari yuborib, izidin o'zi tamomi lashkari bila ravona bo'ldi²⁹.

Bu tarafda xon hazratlari eshitdilar, Kaufman guburnatur Rusiya askari bila Xorazm ustiga yurush etibdur. Tamomi umaro va arkoni davlatni jam` qilib maslahat etdilar. Hamma dedilar: «Oning bila urush etmagani yaxshiroqdur». Bu so'z xon hazratlariga ma`qul bo'lub buyurdilar, tamomi Rusiya asirlarin jam` qilib kelturdilar. Yigirma bir kishi erdi. Olarni Murtazobiy xojaga topshurub, amr etdilar: «Bularni eltib guburnaturga topshurub qaytg'il». Murtazobiy ta`zim qilib asirlarni olib Qazonli tarafiga yurudi. Nurotag'a borg'onda Kaufman guburnaturga yo'luqub, mulozamat etib, asirlarni topshurub uzr aytdi. Kaufman dedi: «Avvalda elchi yuborganda bu so'zni kabul etmadingizlar. emdi imferatur a`zamning amrlari bila lashkar tortib Xorazm ustiga yurush etduk. Uzuringizning foydasi yo'qdur». Va Martazobiyga ham qaytmoq ruxsatin bermay, o'zi bila olib ravona bo'ldi.

Xon Hazratlarining Muhammadmurod devonbegini Kaufmanning tarafiga va eltuzar inoqni verufkinga tarafiga lashkar bila yuborganlarining bayoni.

Vaqtekim, xon hazratlari Murtazobiyni Kaufmanning tarafiga yubordilar, necha muddat o'tub, ondin hech xabar bo'lmadi. eshittilar, Rusiya askari ikki tarafdin kelur ermishlar. Tamomi umaro va arkoni davlatni jam` qilib maslahat etib, Muhammadmurod devonbegini Chovdar va Ko'klong va O'zbakiya lashkaridin bir jamoaga bosh etib, yoniga Maxmud yasavulboshi va Ya`qubboy qalmoqni qo'shub Kaufmanning tarafigakim, sharq tarafidin yurush etib erdi, yubordilar va eltuzar

²⁹ Ғуломов Я.Ғ. Кўрсатилган асар. – Т., 1959, 14-бет.

inoqni yamut va imroli va o'zbakiya lashkaridin olti ming kishi bilan yoniga Bobo mehtarni qo'shub Qo'ng'iro't tarafiga yubordilar. Va Amir to'ra bila Muhammadrizo to'raning yonlariga ikki ming miqdori navkar qo'shub Hazoraspga yubordilar. Bular Hazorasp-ga borib tavaqquf etdilar. Inokbek lashkar bila azm etib Xojaeliga bordi. Ammo, vaqtekim, devonbegi Kaufmanning qarshusig'a ravon bo'ldi, Jayhundin o'tub Uch ujoqga bordi. Ammo, Buxoro tavobeotida Xol otaning yonidin to Jayhun kanorig'a kelguncha bir qum va dasht bor erdi, Kaufman ul urning yovuqig'a kelib erdi. Devonbegi Uch ujoqda lashkar ulug'lari va turkman kadxudolari bila ittifoq etib, lashkardin ikki yuz yigitni intixob etib olib Rusiya lashkariga shabxun urmoqg'a yubordilar. Ivanuf Odam qirilg'on quduqlarining yovuqig'a kelib erdi. Bular olarg'a duChor bo'lub, andak urushub har tarafdin bir necha kishi qatl bo'ldi. Ondin so'ng bular olardin ayrilishib kettilar³⁰. Ammo yo'lda Kaufmanning lashkariga quduqlarning suvlari vafo qilmay, ko'p tevalari talaf bo'lub, olti yuz kishi bilan bir miqdor tevani suv uchun Odam qirilg'onning quduqlarig'a yuborib erdi. Mazkur yigitlarning sardori Jomli Sodiqgul erdi. Bu holdin ogoh bo'lub, filhol, borib quduqni olib turdi. Ammo bularning izlaridin yana uch yuz yigit kelib bularg'a yor bo'lub erdilar. Besh yuz miqdori bo'lub turub erdilar. Ruslar bexabar quduqning qaribig'a kelganda, bular bayakbor hujum etib borib oralashib, dalerona hamlalar etib, ruslardin ko'p kishini qatl etdilar va bulardin Ko'hnali usta Pirniyoz degan bir ohangar yigitgakim bag'oyat bahodir kishi erdi, o'q tegib yiqildi. Chun bularning yarog'lari yaramasdur, Rusiyaning navijod yarog'larining zarbatlariga tob keltura olmay shikaet topib ketdilar.

Kaufman Jayhun nahrining bir milligiga kelganda, tamomi o'zbak va turkman otlilari kelib Kaufmanning to'rt tarafidin ot qo'yub urush boshladilar. Rusiyadin ko'p otu teva va odam halok bo'ldi. Oxir, Rusiya askari yana navijod yarog'larning ionatlari bila Xorazm lashkariga shikaet berib, Jayhun kenorig'a chiqdilar va Jayhunni mundog' vus`at bila oqib turg'onin ko'rub hayron bo'ldilar. Devonbegi olarni ko'rub tamomi lashkari bila ohista-ohista Jayhunni yoqalab qayta berdi. Kaufman ham izlaridin narm-narm kela berdi. Devonbegi Toshsoqo tushig'a

³⁰ Мухаммад Юсуф Баёний. «Хоразм тарихи». 1990 йил. Таржм. 5-6-варақлар.

kelganda Jayhunning janub tarafiga o'tub buyurdi: to'pchilar Rusiya askarining taraflariga ko'p to'p otdilar. Kaufman daryodin bir miqdor kema topib, askarin Jayhundin o'tkarmakka muqayyad bo'ldi. Ul vaqtda olarg'a Xorazm lashkaridin hech dastburd etmay tamomi askarin osudaliq bila Jayhundin o'tkardi. Ondin so'ng Kaufman bildikim, emdi Xevaqq'a borg'uncha onga muqovamat etgudek kishi yo'qdur. Dalerona yo'lg'a kirib kela berdi. Bir oqshom daryoning yovuqida yotib erdilar. Yarim oqshomda dare toshib, askarni suv bosibdur. Kaufman sarosima bo'lub chiqib buyurdi: askar yuz mashaqqat bilan ahmolu asqollarin suvdin olib chiqibdurlar.

Kaufman elga xabar etibdurkim, ma'qulotu mashrubotdin har nima bo'lsa, kelturub askarga sotabersunlar. Vagarna, askar toroj etib roygon olurlar. Axli Fatang noiloj bo'lub arobalarg'a nonu arpa va alafu qo'y va tovuqu yumurta va tutdek nimarsalarn» yuklab keltura berdilar. Ruslar baholarin berib olib askar ichida xushluq va vus'at paydo bo'ldi. Bular uch kungacha yuk kelturub so'ngra kelmadilar. Kaufman xavfg'a tushub uch yuz saldat, ikki yuz ellik qazoq otlig'sa qoyim-maqom CHerqufskinni bosh etib el oralarig'a yuborib qazoq otlini torojg'a ma'mur etib dedi: «Arobag'a ma'qulot yuklab, askar tarafiga kelaturg'oni bo'lsa, mato'ning bahosin berib olinglar, vagarna, toroj etinglar». Olar bir miqdor qatlu toroj etdilar. Ondin so'ng yana yo'lg'a kirib yurudilar. Kun kech bo'lub maqdami iziga qaytib erdi. Bir miqdor Xorazm otlisi bir tarafdin chiqib olarni qovlab o'q otib Rusiyadin bir zobitg'a o'q tegib o'ldi. Kaufman Hazoraspning yovuqig'a kelib tushti³¹.

Devonbegi burunroq tamomi lashkari Hazoraspga kelib, ondin Xonqoh usti bila Xevaqq'a borib xon hazratlarini ko'rub tamomi voqeani bayon qildi. Xon hazratlari parishon bo'ldilar. Bu tarafda Hazorasp kadxudolari jam' bo'lub Amir to'raga dedilar: «Emdi sizlar ham qayting, bizlar fikr qilib o'z rohi korlarimizni³² toparmiz». Noiloj Amir to'ra, Muhammad Rizo to'ra bila qaytib Xevaqq'a keldi. ertang bila kadxudolar borib Kaufmanni ko'rub, shaharni taslim etdilar. Bas,

³¹ Мухаммад Юсуф Баёний. «Шажарайи Хоразм-шоҳий». – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1994, 452-бет.

³² Роҳи қор - ишнинг йўли, чора-тадбири.

Kaufman kelib Hazoraspga kirib shaharni zabt etib muhofazati uchun Ivanufni qo'yub, yana yo'lg'a kirib Xevaqaq tarafiga yurudi.

Emdi Verufkindin so'z ayturmiz. Vaqtekim, general Verufkin qoyim-maqom Lamokin bilan yo'lg'a kirib yurudilar, necha kunlar yo'l yurub Qo'ng'irot ustiga keldilar. Qo'ng'irot biylari Xabniyozbiy va Sayidbiy va Tojimurodbiy va Qojirg'ali Mansurbiy va g'ayruhum jam' bo'lub maslahat etib Rusiya askarining kelgani xabarin bir kishi bila Xevaqq'a yubordilar. Yana bir kishini Verufkinning yonig'a yuborib, bu tariqada iltimos etdilarkim: «Alhol, sizlar bizning shahrimiz atrofig'a kelmang va qal'amizg'a to'p ham otmang. Nechunkim, bizlar sizlarning kelganingizni yangi ko'rub Xevaqq'a xonimizning hazratlariga xabar yuborduk. Bizlarda sizlar bilan urushg'udek yarog' va dori qo'rg'oshin yo'qdur. Xonimiz eshitsalar, bizlarga urush saranjomin tutub yuborurlar. Ondin so'ng chiqib sizlar bila urushurmiz».

Verufkin bu so'zning istime'idin³³ xandonu farxon³⁴ bo'lub buyurdi: askar qal'ang muxosara qilib to'p otmoq bunyod etdilar. Qo'ng'irot ahli bularg'a bir o'q ham otmay faryod qilib dedilar: «Bizlar sizlardin bir necha kun muhlat tilab deb erdukkim, bizlarda oloti harb yo'qdur. Ne uchun muncha g'avg'o bila shaharning atrofig'a kelib muncha dori qo'rg'oshinni zoe' qilursizlar?» Ruslar bu so'zlarga quloq solmay, hujum etib qal'ag'a yugurdilar. Shahar a'yonlari qochib shahardin chiqib ketdilar.

Rusiya askari Qo'ng'irotni olib, eliga amon berib, o'tub yo'lg'a kirib yurudilar. Qo'ng'irot biylari qaytib kelib uch yuz otli miqdori jam' bo'lub, Rusiya askarining izlariga tushub goho oldiga o'tub daxl etar erdilar va miltuq otar erdilar. Andishalari bu erdikim, Xorazm lashkari, albatta, Rusiyag'a zafar toparlar. Ul vaqtda bizlar ham bo'lsoq obro'yig'a va o'ljag'a sherik bo'lurmiz. Bular bu andisha bila to Rusiya askarini Xevaqqni olg'uncha atrofidin yurudilar³⁵.

³³ Истимоъ - эшитиш, тинглаш.

³⁴ Фархон – шодон, қувноқ.

³⁵ Мухаммад Юсуф Баёний. Ўша асар. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1994, 452-бет.

Eltuzar inoqning xojaeliga borg'oni. Vaqtekim, eltuzar inoq amri oliy bila lashkarni olib Xojaeliga bordi, ul erda bir ulug' sangar qozdurub lashkar bila onda tavaqquf etib, Abdullo mahramni emroli otlilari bila ilgari yubordi. Verufkin kelur erdi, oldida bir to'g'oyning ichidin to'fang sadosi keldi. Verufkin bir zobitni yigirma besh otli bila oning justijo'si uchun yubordi. Abdullo mahram emroli yigitlari bila olarga ot solib urush boshladi. Verufkin bu xabarni eshitib ikki bo'lak qazoq otlisini yubordi.

Bular borguncha Abdullo mahram zobitning otlilaridin o'n uch kishini o'lturub, kallalarini olib, bir necha kishini zaxmdor etib, o'n uch ot va bir miqdor yarog' va o'lja bila qaytib ketdilar. Qazoq otlilari kelib zobit otlilarin bu holda ko'rub, atrofii oxtarib hech kishi topmay qaytib Verufkinning yonig'a borib voqeani bayon qildi. Verufkin parishon bo'lub yo'lg'a kirib yurdi. Ul holda yana talabgor yigitlardin bir jamoa jam' bo'lub kelib urushmoqning saddida erdilar. Verufkin olarni ko'rub saf tortdi. Bir miqdor urush etib xorazmiylar yarog'larining yaramasliqidin navijod yarog'larining zarbatig'a tob keltura olmay hazimatga yuz qo'ydilar. Rusiya askari bulardin bir zaxmdorni tutub muloyimat bila debdurlar: «Agar sen bizlarga rost xabar bersang, seni yuborurmiz». Zaxmdor debdur: «Xorazm xoni Xojaelining muhofazati uchun olti ming kishi yubordilar, besh yuz kishi davom Rusiya askarining atrofii aylanib, fursat oxtarib yuruydurlar. Qolg'onlari Xojaelida urushg'a omoda bo'lub turubdurlar. Xorazm xoni imkoni boricha sizlar bila urush etmakchidurlar». Ul holda yana bir miqdor Xorazm lashkari ko'rundi. Bular burung'i shikaet topib ketganlar erdilar. Verufkin olarning ustiga bir bo'lak rukat bila ikki bo'lak qazoq otlisini yubordi. Olar borib bir miqdor to'fang otib erdilar, xorazmiylar tob keltura olmay shikaet toptilar³⁶.

Ammo, bir kun Inoqbek bugun Rusiya askari kelur, degan xabar bila lashkarni orasta qilib, saflarni rostlab urushg'a omoda bo'lub turub erdi, Qazoqiya toifasidin bir kishi kela berdi. Ondin so'radilarkim: «Rusiya askaridin xabaring bormu?» Ul dedi: «Ore, Rusiya askari alhol bag'oyat yiroqdadurkim, bir erga

³⁶ Мухаммад Юсуф Баёний. Ўша асар. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1994, 453-а-бет.

tushub forig'ulbolliq bila yotubdur. Gumonim budurkim, ertang ham bu erga kelmasdur».

Hamma bu xabarni eshitib, saflarni buzub, har kishi o'z ishi bila mashg'ul bo'ldi. Ba'zilar alaf talabi bila sahroni justijo' qilib ketdilar. Ba'zilar sangarga qaytib otlarining egarlarin olib farog'at toptilar. Ul holda uzoqdin Rusiya askari ko'rindi. Hamma sarosima bo'lub hazimatga yuz qo'ya berdi. Tamomi ahli sangar ham chiqib lashkarni to'xtatib, ohista-ohista manqit yo'lig'a kirib qayta berdilar. Ul vaqtda Xudoyor qushbyogi amri oliy bila kelur erdi. Inoqbekni ko'rub hamroh bo'lub qayta berdi. Chun bular shikaet topib ketdilar, Xojaelining kadxudolari tuhfarlar va peshkashlar bila chiqib Verufkini ko'rub, shaharni urushmay sizga berurmiz, dedilar. Verufkin qabul qilib kelib shaharning peshgohig'a tushub ikki kun orom oldi. Aholi Rusiyadin emin bo'lub do'konlarin ochib oluv-sotuv'ga mashg'ul bo'ldilar. Ondin so'ng Verufkin lashkar bila Maiqit yo'lig'a kirib yurudi. Ul vaqtda o'zbekiya lashkari mutafarriq bo'lub, Inoqbek qushbegi bila Xevaqq'a qaytib erdilar. Yamut bilan Chovdar ittifoq etib Rusiya askariga muqobil bo'lub, qattig' hayyo-huy bila ot solib bir hamlada kelib Rusiya askariga oralashib qatl qila berdilar. Rusiya askari ham g'ayratg'a kirib, noirai harb ishti'ol topti. Askarning rost tarafiga yamut hujum etdi. Maymana qoyim-maqom Livanjuf zobitning qarorgohi erdi. Livanjuf sarosima bo'lub yovuq erdikim, Rusiya askari shikaet topgaylar. Ikki lashkar oralashib jangi mag'luba bo'ldi. Ul asnoda CHovdar o'ljag'a qizib otu teva yaroga egalik etib surub Manqit qal'asig'a olib keta berdilar. Yamutlar olarni ko'rub Chovdar o'ljani olib, bizlar bo'sh qolurmizmi? – deb bular ham teva surub Manqitg'a olib ketdilar. Bas, hamma lashkar Rusiya askaridin ayrilishib, o'l-jalarni olib Manqitg'a kettilar. Hammalari Manqitda o'ljalarni joylab yana maslahat bilan hujum etib, yarim soat o'tgandin so'ng keldilar. Rusiya askari olar yana kelurlar, deb to'p va miltuqlarini tayyor etib turur erdilar³⁷. Olarning qarolarin ko'rgan hamono olarning taraflariga yog'undek o'q yog'durdilar. Turkmanlar tob keltura olmay hazimat topib kettilar.

³⁷ Мухаммад Юсуф Баёний. Ўша асар. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1994, 453-а-б-бет.

Ondin so'ng Gurlon akobiri Mahmudbek boshliq tuhfa va peshkashlar bilan kelib Verufkini ko'rub, itoat etdilar. Verufkin olarg'a mehribonlik ko'rguzub forig'ulbolliq bila o'ltura bering, deb ruxsat berib yuborib, yana Manqit yo'lig'a kirib yurudi. Chun Manqit yovuqida bir ulug' ovbaliqg'a keldilar, Verufkin buyurdi. Rusiya askari ul ovbag'a hujum etib, aholini erkagu xotun va yoshu qarig'a qaramay qatli om etib, ondin so'ng o'tlab ul ovbani er bila yakson etdilar. Ondin so'ng muning bila ham qanoat etmay, Manqit qal'asig'a hamkim, burunroq aholisi kelib qal'ani Rusiyag'a taslim etib, amon topib qaytib erdilar, hujum etib kirib erkagu xotun va qarivu yigit va ayolu atfoldin beshikdog'i o'g'lonlarig'acha qirib qatli om etib, itu eshak va har turluk jondor yo'luqsa ham, otar erdilar. Chun jondor qo'ymay qirib tamom etdilar, shaharni o'tlab chiqib kettilar. Bu voqealarda Rusiya askaridin bir ming boshi va to'rt sarkarda va bir necha zobit va bir miqdor kishi qatl bo'lub, o'n besh kishiga zaxm etdi³⁸.

Muning so'ngg'i kuni yana turkmanlar jam' bo'lub, Rusiya askarining izlaridan kelaturg'on tevalarga hujum etib, bir miqdor urush etdilar. Oxir, bosilib kettilar. Verufkin yo'lg'a kirib Yonga-yofg'a keldi. Onda G'aniboy otlig' bir boyning havlisida oltmish miqdori kishi jam' bo'lub erdilar. Verufkin buyurdi: olarni ham qatliom etdilar. Ondin so'ng yana yo'lg'a kirib kelur erdilar, bir daraxtliqg'a kirdilar. Ul erda Qo'ngirot yigitlari va turkmanlar to'rt tarafdin Rusiya askariga o'q otmoq bunyod etdilar. Rusiya askari bag'oyat tang bo'lub, oxir, yo'ning bir tarafida bir bog bor erdi, devorin yiqib ul bogning ichiga kirib, bir qulan erda to'plarni qo'yub xorazmiylarg'a to'p otmoq boshladilar. Xorazmiylar tob keltura olmay hazimat toptilar. Rusiyadin bir chovush va to'rt nafar qatl bo'lub, olti kishi zaxmdor bo'ldi. Xorazmiylardin ko'p kishi shahid bo'lub, ko'p uylar to'pning o'qlaridin o't oldi³⁹.

Ammo, vaqtekim, Inoqbek shikaet topib ketti, qushbegi bila kelib, xon hazratlarinn ko'rub, tamomi vokealarni bayon qildn. Xon hazratlari parishon bo'lub, buyurdilar: darvozalarni mahkam etib, el qamal bo'lsunlar. Ammo,

³⁸ Мухаммад Юсуф Баёний. Ўша асар. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1994, 454-а-бет.

³⁹ Мухаммад Юсуф Баёний. Ўша асар. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1994, 458-б-бет.

Xevaqa Beshoriq va Naymon, Qulon, Qarobog' va SHatu Qiyot va Qo'ng'irotu Do'rmon va CHotko'pruku Qo'shko'pruk va Uyg'uru Xonobod va Zay, hosili kalom, tamomi Xevaqa atrofida el kelib, Xevaqa kelib qamalib erdilar. Yana Rusiyaga itoat etgan, masalan: Fatangu Hazorasp va Urganju Xonqoh va Gurlonu Xojaeli va Qo'ng'irotdin ham Rusnya itoatidin bo'yun to'lg'ab ko'chib axli ayollari bilan Xevaqa kelganlar bag'oyat ko'p erdilar. Darvozalarni mahkam etib, orqalarin tufroq bilan ko'mub, istehkom berdilar. Xon hazratlari Urganch darvozasida Muhammadrizo to'rani qo'ydilar. Qumyosqa darvozasida Sulton G'ozi to'rani qo'ydilar. Hazorasp darvozasida Inoqbekni qo'ydilar. Toshoyoq darvozasida Abduqodir to'rani qo'ydilar. Bog'ishamol darvozasida Rahimberdibek ibn Olloberdi to'ra mag'furni qo'ydilar. Shayx darvozasida Olloberganbek ibn Xudonberganbek ibn Olloberdi to'ra mag'furni qo'ydilar. Ondin so'ng Xudoyor qushbegining yoniga Rahmatullo yasavulboshi va Abdullo mahramni qo'shib yamut va imroli navkarlar bilan G'oziobod yo'lidan Rusiya ustiga yubordilar va Mahmud yasavulboshini Chovdar va Ko'klong va Qarodoshli ota va Ol eli navkarlari bilan G'ovik ustidin yubordilar. Sarkardalar ta'zim qilib chiqib ravona bo'ldilar⁴⁰.

Qushbegi Avaz gungalakning qavmida bir kecha turib, lashkarining saranjomin etib, ertang bilan o'tlanib yo'lg'a kirib, Jonak shayxga borib erdi. Rusiya askari etushti. Ramiq xalifa G'oziobod otlisi bilan ot solib bir tarafdin borib, Rusiya askaridin bir kalla olib, o'ttuz tevasin o'lja qilib surub ketdi. Ondin so'ng yamut lashkari ot soldilar. Rusiya askari yog'indek o'q yog'dura berdilar. Yamutlardin ko'p kishi shahid va zaxmdor bo'lub x.azimatga yuz qo'ydilar. Qushbegi bosilgan lashkar bilan Xevaqa tarafiga qayta berdi. Ondin so'ng Verufkin ul tarafdin yurumay, sharqga mayl etib, Qiyot ichidin yurub G'ofik yo'lig'a chiqti. Ul erda Mahmud yasavulboshi lashkari bilan tayyor bo'lub turub erdi. Tamomi lashkari bilan Rusiya askariga ot qo'ydilar. Rusiya askari bularni ham o'qga tutdi. Bularning o'qlari Rusiya askariga etmaydur. Olarning o'qlari bularni zeru zabar etib boradur. Noiloj, bular ham shikaet topib, qaytib Xevaqa yurudilar. Ammo, xon hazratlari

⁴⁰ Ўзбекистон ССР тарихи. 4 жидлик. 2-жилд. – Т., 1974, 29-30-б.

bularning izlaridin Ya`qubboyi bir necha to'p bila yuborib erdilar. Shahar xalqidin ham ko'p kishi qoratayoq bo'lub to'plarg'a ingorib chiqib erdilar. Olarning bosilib keloturg'onlarin ko'rub bular ham qaytdilar. Verufkin kelib To'ra Murodjon To'raning bog'ig'a tushub Galavachof ikki bo'lak saldat va ikki bo'lak qazoq otlisi va sakkiz to'p bila kelib Jonibekning bog'ig'a kirib, bog devoridin sakkiz kopu joyidek raxna ochib, hamul sakkiz raxnada sakkiz to'pni qo'yub, qal'aga to'p otmoq bunyod etdi.

Xon hazratlari qozi Muhammad Latif qozi askarni elchi qilib, muhabbatnoma bilan Kaufmanning tarafiga yubordilar. Qozi borib Kaufmanni ko'rub nomani berdi. Mazmuni bu erdikim: «Kaufman general guburnaturning ma'lumlari bo'lsinkim, bizlar burundin siz jamoa bila do'st erduk, alhol ham hamul do'stlikda sobitqadamdurmiz. Bu bo'lg'on bir miqdor urushlar ham bizning xohishimiz bila bo'lg'on ermasdur. Turkman kamoasi bir g'ayur xalqdurlar. Olarg'a daxl etmang desak ham qabul qilmay, mundog' hodisalarni barpo qildilar. emdi tavaqqu` uldurkim, mundog' ishlarnn e'tibor etmay burung'i do'stliqni dushmanliqq'a mubaddal etmagaylar. Xush kelibdurlar. Bizga bir necha kun muhlat bergaylar, tokim, olarning shonlariga loyiq ziyofat asboblarin muhayyo qilg'aymiz va ko'nglimiz tilaganicha mehmonnavozliq amurin taqding'a etkurgaymiz va muhlat muddatida qadam ranja qilib kelib bizning havlimchzga tushub, bizga minnat qo'yg'aylar, vassalom».

Kaufman bu so'zga quloq solmay elchini Benil Gavharmurod qaytarib kelib, Xevaqqning ikki yarim milligida bir erga tushdi. Vaqtekim, Galavachof shaharga to'p otmoq boshladi, shahar ahli ham qal'aning xokrezida turub Rusiya askariga to'p va miltiq otar erdilar. Rusiya to'pining kunforalari qal'aning ustida yorilib, ba'zi joylarni o't ola berdi. Muhammadmurod devonbegining Qutlimurodboy otlig' o'g'lig'a ham o'q tegib shahid bo'ldi. Xon hazratlari sarosima bo'lub, Amir to'ra va Inoqbek va Muhammadmurod devonbegi va Ya`qubboy va g'ayruhumni chaqirib maslahat etib, yurti Rusiyag'a taslim etib, sulh qilmoqg'a qaror berdilar. Ondin so'ng bu mazmunda noma yozib, eltuzar inoqni elchi qilib Kaufmanning tarafiga yubordilar. Ondin so'ng xon hazratlari ko'rdilar, to'plarining o'qlari qal'ani

xarob etib boradur. Muhammadmurod devonbegi va Yusuf mahram va Abdusattor sayis va Abdullo bangi bila o'zlari Urganch darvozasidin chiqib qal'a kenoridin g'arb tarafiga yurush etdilar, tokim, Rusiya askarining atroflarida yurugon o'zbekiya va tarokima tavoyifidin kishi topib, shoyad olar bila nav'i mudofaa eta olsalar, etgaylar. Enlarida bulardin boshqa ham bir miqdor navkar otlilari bor erdi. Mullo Orif alayh ur-rahmaning javori shariflarigacha borib, atrofii justijo' qildurub kishi topa olmadilar. Ondin so'ng noiloj bo'lub Toshoyoq darvozasig'a kelib, yana shaharga kirmakchi bo'ldilar. Abdulqodir to'ra kirguzmadi. Xon hazratlari bildilarkim, hol nedur, bizzarura, Sirjaliga borib Bobo mehtarning havlisiga tushtilar va bir oqshom ul erda bo'lub, ertang ismi Mahmud ota alayh ur-rahmaning javori shariflarig'a bordilar. Ul erda yamutlardin bir jamoa haromzodalar jam' bo'lub maslahat bila ul hazratning amvollari-ning toroji qasdida bo'ldilar⁴¹.

Ul vaqtda yamut Ok. Saloh mengli oliy sardornnng o'g'li Sori sardor kelib yamutlarnnng bu andishalaridin ogoh bo'lub, xon hazratlarini olib, Azzamaxsharda o'z ovbasig'a kelturdi. Tamomi Azzamaxshar qabilalari ul hazratga e'zozu ikromlar etib, har kim o'zining qudrati etganicha tuhfavu peshkashlar olib borib, ul hazratni ko'rdilar. Ul hazrat ahlig'a ketmakning saddida bo'ldilar. Sori sardor mashku mutahharavu tamomi safar asbobi saranjomin tutmoqg'a muqayyad bo'ldi.

Amir turaning xon bulub Otajon tura bila Kaufmanning huzurig'a etushgoni. Kaufman xon hazratlarini talab etib kelturub, ul hazarat bila musolaha – etushgoni. Vaqtekim, xon hazratlari shahardin chiqib ketdilar, Amir to'ra, filhol, Arkka kelib xon bo'ldi va egniga gulnor chakman va boshig'a jig'ali telfak kiyib taxtda o'lturdi. Uch-to'rt darvoza bonu tabaqachi va bir necha baqqolu qassob kirib, xonliq muborak bo'lg'ay, deb fotiha berdilar. Amir to'ra, filhol, Muhammadmurod devonbegi bila Pahlavon Mirzoboshini tamomi afrodlari bila tutub kelturmakka amr etdi. Amirning kishilari olarning justijo'larida yurudilar. Ul vaqtda fuqaro hujum etib, Ur havliga borib qulfni sindurub, darvozani ochib Otajon to'rani chiqordilar. Otajon to'ra otlanib jaluida bir necha shotir bila Urganj

⁴¹ Ўзбекистон ССР тарихи. 4 жидлик. 2-жилд. – Т., 1974, 29-30-бетлар.

darvozasig'a bordi. Ul kun Rahmatullo yasavulboshi Arkka kelib amirni ko'rub salom berdi. Amir dedi: «Xon kochib yurtdin chiqib ketdi. Ondin so'ng ulug'-kichik jam` bo'lub bizni shundog' etdilar». Rahmatullo yasavulboshi Soshini irg'otib, amirning yuziga qarab, «Avval dushmanling daf'in eting, ondin so'ng ne bo'lurman desangiz munosib bo'lur», deb chiqib keta berdi⁴².

Vaqtekim, eltuzar inoq elchi bo'lub Kaufmanning tarafiga ketdi, borib Kaufmanni ko'rib nomani berdi. Kaufman noma mazmunidin ogoh bo'lub, sulh so'zin qabul etib dedi: «Ertang xoningni olib kelgil. Bu erda oning bila sulh qilib may ushbu erdin qaytarman». Inoqbek shaharga qaytdi. Kaufman Galavachofga far-mon yubordikim, Xeva xoni qal'ani bizga berdi. emdi to'pu miltuq otmoqdin qo'l saqlasunlar. Galavachof buyurdi: Rusiya askari to'p va miltiq otmoqdin qo'l saqladilar. Inoqbek qaytib shaharga kirib Arkka kelib ko'rdi. Falaki shu`badabozning nosozliqidin humoy bu oshiyondin parvoz urub o'mida bir chug'z chug'zi haqiqiy bila hamovoz bo'lub o'lturubdur. Inoqbekning hushi boshidin uchub noiloj kirib, amirga salom berdi. Amir Inoqbekning yuziga qarab dedi: «Sen ketgandin so'ng, xoning qochib yurtdin chiqib kettilar. Ondin so'ng ulug'-kichik yig'nolib bizni shundog' etdilar». Inoqbek dedi: «Sizni shundog' etgan bo'lsalar, alhrl, hol bu minvoldadur, ne buyursangiz andog' bo'lur». Amir dedi: «Emdi andog' bo'lsa, ahvolni Kaufmanga ma`lum etmakimiz kerakdur». Bas, buyurdi: bir noma yozdilar. Ul noma bila Inoqbekni yana yubordilar. Inoqbek nomani eltib Kaufmanga berdi. Kaufman ko'rdi, nomaning mazmuni budurkim: «Muhammad Rahimxonkim, bizning kichik birodarimiz erdi, qochib shahardin chiqib ketdi. Ondin so'ng ulug'-kichik yig'nolib bizni oning o'rnig'a xon etdilar. Biz yurti o'z ra'yimizcha sizga musallam topduq. emdi ixtiyor sizningdur, vassalom». Kaufman kulib dedi: «Borib aytgil, Muhammad Rahimxong'a kishi yuborib keltursunlar. Biz Muhammad Rahimxon bila sulh qilurmiz». Inoqbek qaytib kelib amirni ko'rub, voqeani bayon qildi. Ondin so'ng Amir to'ra Otajon to'raga kishi yuborib yoniga kelturub dedi: «Ey birodar, birodaring qochib, yurtdin chiqib ketdi. Ondin so'ng ulug'-kichik yig'nolib bizni shundog' etdilar. emdi

⁴² Ўзбекистон ССР тарихи. 4 жидлик. 2-жилд. – Т., 1974, 167-б.

birodaringni kel-turganimiz yaxshi ermas. Ikkovimiz borib Kaufmanni ko'rub shundog' bo'lg'on holimizda olar bila sulh qilib qolib, ikkovimiz maan viloyatni zabt etsak yaxshi erdi»⁴³.

Otajon to'ra qabul qilib, ikkovlari hamroh Kaufmanning yonig'a bordilar. Kaufman Otajon to'rani kurgan hamono boshqa holda bo'lub, haddin ziyod e'zozu ikromlar etib, o'zining yonidan joy berib o'lturg'uzdi. Amir to'ra so'z boshlab dedi: «Sizning kelganingiz bizlarning haqimizda bag'oyat yaxshi bo'ldi. Muhammad Rahim yurt» boshqara olmay va yurtdin parvoyi bo'lmay davomi ayshu ishratga mashg'ul erdi. Man onga davom nasihatparvar erdim. So'zlarimga quloq solmay, o'z maslaki nohamvoridin ayrilmadi va bu birodarim Otajonni ham begunoh uyga soldi. Alhol, qochib ketdi. Oning qayda ketganin bilmasmiz. Ulug'-kichik yig'nolib bizni shundog' etdilar. emdi sizdin iltimosimiz budurkim, bizlar bila sulh qilib, yurtni bizlarga topshurub, viloyatning obod bo'lmoqig'a sabab bo'lg'aysiz». Kaufman kulub dedi: «Muhammad Rahimxonning o'ziga kishi yuboringlar. Sulhni oning bila etarman». Ondin so'ng Otajon to'raga qarab dedi: «Birodaringiz agar qochmagan bo'lsa erdi, oning bila sulh qilib, ushbu erdin qaytar erduk. emdi borib shaharga kiramiz. Muhammad Rahimxon kelsa, oning bila sulh shartlarin aytishib sulh qilurmiz. Agar kelmasa, oning o'rnig'a sizii qoyim-maqom etib, sizning bila musolaha etishib qaytarmiz, bas». Amir bila Otajon to'ra shaharga qayttilar.

Ammo, burung'i urushda Verufkinning chap ko'ziga miltuqning o'qi tegib yamon hol bila qo'shig'a borib tushub erdi. Urnig'a qoyim-maqom Seranjufni qo'yub, o'zi Kaufmanning qoshig'a kelib erdi. Amir bila Otajon to'ra qaytg'ondin so'ng, Kaufman hol so'ramoq uchun Verufkinning qoshig'a bordi. Verufkin Kaufmanning istiqbolig'a chiqmoqg'a yaramadi. Kaufman borib ko'rub, so'rashib bir miqdor o'lturub erdi, yana to'p sadolari kela berdi. Hamma mutahayyir bo'ldilarkim, yangi bular sulh so'zin orag'a solib kettilar. Hanuz shaharga borg'onlari yo'qdur, bu ne voqea erkan.

⁴³ Мухаммад Юсуф Баёний. «Шажарайи Хоразм-шоҳий». – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1994, 477-бет.

Voqea bu erdikim, Amir bila Otajon to'ra Kaufmanning yonig'a ketgandin so'ng bir necha nodonlar Rusiya askariga o'q otibdurlar. Seranjuf bu voqeani ko'rub buyuribdurkim, yana qal'ag'a to'p otmoqg'a muqayyad bo'lubdurlar. Amir Hazorasp darvozasini ochdurub shaharni Kaufmang'a taslim etdi. Ondin so'ng, bizzarura, aholi paydar-pay kelib izhori itoat eta berdilar⁴⁴.

Urganj darvozasi tarafdin bir jamoa Seranjufg'a o'q otib Rusiyadin bir miqdor kishini katl etdilar.

Darig'kim, ahli Xorazm mardi muboriz jamoa erdilar! Bir necha Vatan xoinlari o'z maqsadlarin hosil etmak uchun mundog' xasoratni olarning boshlariga kelturdilar. Agar tamomi Xorazm aholilari yakdilu yakjihat bo'lub ittifoq bila Rusiya askariga muqobil bo'lub, urush etsalar erdi, ehtimoli yo'q erdikim, Rusiya askari olarg'a zafar topa olg'aylar, mundin burun besh navbat kelib aslo zafar topa olg'on ermasdurlar. Nechunkim, Xorazmning atrofida kumu dashtlar bordur va bir tarafida dare bordurkim, mahkam sadlarning o'rtasida voqedur. Oning pastu balandin bilmagan kishilarga fathi mahol erdi. Chun ollohi taoloning irodasi bu erdi, taqdirg'a Chora yo'qdur!

Chun Seranjuf Verufkinning o'rnig'a tozadin amiri lashkar bo'lub erdi, Siqubluf (Skobelev) va Qunat SHuvaluf bir g'ayrat ko'rguzmak uchun zobitlarni harbga targ'ib etib, ushbu bir necha miltuq otulg'onini urush boshlang'onig'a hisob etib, yo'luqg'on kishini otib chopib kela berdilar. G'arazlari bu erdikim, Xevaqli harb bila olduq demakchi erdilar. Bu tariqada izdihom bila Ark tarafiga yurudilar. Aholi ham uchaklardin olarg'a miltuq otar erdilar. Urunburg' askarining sarkardasi Siqubluf to Ark oldiga kelguncha bu tariqada otishib keldi. Mundin yarim soat so'ngra Kaufman Toshkand lashkari bila muziq chertdurub Hazorasp darvozasidin kirib keldi. Chun olarning bu tariqada shaharga kirishlari Kaufmanning amri bila emas erdi, Kaufman alarning kelgonlarin eshitib farmon yubordikim, olar kelgan yo'llaridin qaytib chiqib, lashkargohga borsunlar. Bular, filhol, qaytdilar. Chorsuning bir urasi toyib qunat SHuvalufning ustiga tushub, yamon holda zaxm ko'tarib yiqildi. Mundin boshqa ham o'n to'rt kishi yiqilib

⁴⁴ Мухаммад Юсуф Баёний. Ўша асар. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1994, 477-бет.

zaxmdor bo'ldilar. General Galavachof ham to'rt bo'lak piyodavu to'rt to'p va ikki yuz qazoq otlisi bila shaharga doxil bo'lub erdi. Ul ham chiqib, lashkargohg'a ketdi.

Kaufman yonida G'arandug Niqulay prins Yujin kamoli ehtishom bila keldi. Burunroq kelgan bir bulak askari muziqa chertib, istiqbolig'a chiqtilar. Kaufman kelib Arkka kirib taxti xorazmshohiyda o'turdi. Boshqalar atrofida sandallarda bamarotib o'turdilar. Chingiziy to'ralardin Nazarxonkim, xon hazratlariga qiz berib qorindosh bo'lgon erdi, kelib haram saroyining eshigin mahkam etib, eshik oldida o'turub, haramga kishi kirmakdin mone' bo'ldi. Ya'qubboy Kaufmanning oldida xizmat etib, anvoyi mo'qulotu mashrubog va aqsomi mevajot topib berib, hozir bo'lub turdi. Kaufman ikki soatdin so'ng Galavachofni talab etib, besh bo'lak askar bila Ark ichida va Ark oldida qarovul tariqasida turmoqqa ta'yin etib, G'arandug bila hamroh bo'lub, general Verufkinning ahvolin so'ramoq uchun ketdi⁴⁵.

Galavachof xazinani ochdurub xazinaga kirdi, bir sandali bor erdi. Galavachof ko'rub dedi: «Bu imferatur saroyida turaturg'on shohi sandalilarg'a o'xshashdur. Hamonokim, imferaturdin hadya tariqasida bu erga kelgandur». Yana muzayyan bir sandalilikim, Muhammad Rahim Bahodirxoni avvalining zamonlarida tuzatilmish erdi. Yana bir necha temur orcha ko'rdilar. Hammalari xoli erdi. Magar, birining ichi to'la tanga erdi. Yana bir zinpo'sh ko'rdilar. Oltun va zumurrad bila murassa' erdi va bir miqdor murassa' qilichlaru xanjarlar va miltuqu tapponchalar va necha oltun chopulg'on pokiza ulug' miltuqlar bor erdi. Va bir necha novijod oltiotar bor erdi. Yana o'n ikki to'fang bila bir xile fishang va fishang to'lduraturg'on olatlar bor erdi va bir anglizi oltiotar bor erdi va anglizdin kelgan bir noma bor erdi. Yana bir uyda uch yuz mujallad yozma muzayyan kitoblar bor erdi va Choroynavu sovutlar va dubulg'alaru qulluqu tizliku o'q-yoylarning hammasiga, mutasarrif bo'ldi, chun hammasi murassa' va mujavhar va bahodor nimarsalar erdi, Peterburg'g'a yuborildi.

⁴⁵ Мухаммад Юсуф Баёний. «Хоразм тарихи». – Тошкент, 1990, 8-бет.

Ushbu kunning kechasi Amir to'ra Kaufmanning ruxsati bilan kelib haram saroyi ahlin mahofalar bilan ko'churub o'z havlisig'a olib bordi. Muning so'ngg'i kuni Rusiya askaridin bir jamoa Arkka kirib qolg'on ahmolu asqolni toroj etdilar. Ondin so'ng Kaufman amr etdi: Bir necha yuz kishidinkim, ularni qarovul etib qo'yulub erdi, boshqa tamomi askarni shahardin chiqorib, xon hazratlarining Gandumkon havlilari tarafiga yuborildi. Ondin so'ng Kaufmanning o'zi ham tamomi zobitlari va sarkardalari bilan borib, Gandumkonda iqomat etdi.

Mundin bir necha kun o'tgandin so'ng, Kaufman eshitib, xon hazratlarining Azzamaxsharda erkanlaridin ogoh bo'ldi. Andin so'ng ismi humoyunlarig'a bir maktub yozdurdi, bu mazmunda kim:

«Biz munda joynishin bo'lub qolg'on birodarlaringiz bilan sulh qilduq⁴⁶.

Emdi siz hazratdin tavaqquyimiz budurkim, qaytib Sizning tarafimizga kelgaysiz. Tokim, janobingizg'a lozim bo'lg'on rioyatda aslo qusur etmay o'zungiz bilan ahd etishib sulhning sharoyiti o'qudig'a istexkom bergaymiz. Ondin so'ng sizni o'z taxtingizda mutamakkin etib, qaytib ketgaymiz va agar bu so'zlar bilan kelmasangiz, noiloj bo'lub, o'ringizg'a boshqa birovni xon qilib, sulh uqudin oning bilan mun'qid etib ketarmiz. Bu yaxshi ermasdur. Yaxshiroq budurkim, o'zungiz kelgaysiz, vassalom». Ul maktubni Inoqbekka berib dedi: «Muni xon hazratlarig'a etkurgil». Inoqbek qabul qilib olib, ul maktubni xon hazraglariga yubordilar.

Bir kun xon hazratlari Azzamaxsharda o'lturub erdilar, Inoqbekning kishisi borib maktubni berdi. Xon hazratlari mutolaa qilib, mazmunidin ogoh bo'lub, Sori sardor bilan mashvarat etdilar. Sori sardor dedi: «Ey shahriyor, borg'oning yaxshidir. Ul sulh qilg'on bo'lsa, albatta, sizga yamonliq etmasdur. Yana bukim, snzdin xech yamonliq ko'rmagani uchun sizga yamonliq etar? emdikim, ollohi taoloning irodasi bilan bu tariqada bo'lubdur. Sizning yurtni tashlab axlg'a ketmakingiz yaxshi ermasdur». Xon hazratlariga Sori sardorning so'zlari ma'qul tushub o'tlanib Xevaq tarafiga rayona bo'ldilar. Chun yovuq keldilar, Otajon to'ra

⁴⁶ Мухаммад Юсуф Баёний. «Хоразм тарихи». – Тошкент, 1990, 9-бет.

va Amir to'ra boshliq hamma istiqbollarig'a chiqib e'zozu ikrom bila shaharga olib kirdilar. Ondin so'ng, xon hazratlari Gandumkon tarafiga ravona bo'ldilar.

Chun yovuq bordilar, ko'rdilar, Kaufman Gandumkonda daraxt soyasida chodir qururub, onda o'lturg'on erkan. Xon hazratlari ul chodirning yovuqig'a borib, otdin tushub erdilar, Kaufman istiqbollarig'a chiqib, qo'l olishib ko'rushub, xush keldingiz, deb e'zozu ikrom, tamomu ehtiromi molokalom bila chodirg'a kirguzub yukrida o'lturg'uzub, pahlularida o'zi o'lturdi. Ko'rushub, so'rashib bo'lg'ondin so'ng Kaufman dedi: «Man mundin uch yil burun askar bila sizning tarafingizga borurman. degan va'damga vafo qilmoq uchun keldim». Xon hazratlari dedilar: «Bu xudoning taqdiridur». Kaufman dedi: «Bu so'zungiz xatodur. Ne uchunkim, uch yillikda mening yuborgan nomamning mazmunig'a amal etsangiz. erdi, mani bu erlarda aslo ko'rmas erdingiz va xudo xam mening bu erga kelmakimni taqdir etmas erdi». Xon hazratlari dedilar: «Hech nima taqdiridin tashqari bo'lmasdur. Baharhol, siz bila ko'rushganimizga mamnundurmiz». Kaufman tabassum etib dedi: «Bu mamnuniyat yakka siz tarafdin ermas, biz tarafdin ham bordur. Ammo, ko'rushganimiz do'stona tariqada bo'lsa erdi, ne balo yaxshi bo'lur erdi». Ondin so'ng yana Kaufman dedi: «Emdi avqotni zoe` qilmay maqsudg'a shuru` qilmoq avlodur. Bas, alhol, ne fikrdadursiz va ne ish etmak matlubingizdur?» Xon hazratlari dedilar: «Biz imferatur a`zam hazratlarining tahti farmonidadurmiz». Kaufman xushhol bo'lub dedi: «Bag'oyat yaxshi so'z aytdingiz. Siz imferatur a`zam hazratlariga maqsudingiz muqtazosicha nav'i itoat etib, muttafaq va do'sti bo'lub nav'i madoro bila o'ltursangiz ham bo'lur. Mundan ham imferatur hazratlari sizni toju taxtingizdin mahrum etmakning fikrida ermasdurlar. Ammog avval sizga elchi yuborib bir necha asirni sizdan tilaganda, siz andog' sahl nimarsani mundog' ulug' podshohg'a bermay, inod yo'lig'a kirdingiz. Bu sababdin imferatur hazratlari mutag'ayyir bo'lub, tiladilarkim, ne tariqada zo'ru quvvatlari boridin sizni ogoh qilibg yana afv etib, bir necha sharoit bila burung'udek taxtingizda barqaror etgaylar. Alhol, gumon qilurmankim, imferatur a`zamning ne miqdor zo'ru quvvatlari boridin ogoh bo'lg'ondursiz? emdi mundin ham ogoh bo'lungkim, ul hazrat sizdin intiqom olmoqning saddida

ermasdurlar. Bas, qaytib taxtgohingizga borib raiyatg'afarog'atliq mujdasin etkuring. Hamma o'z ishlariga mashg'ul bo'lub, forig'ulbol yurusunlarkim, bizlar bu erga toroj uchun va yo o'zga tasallutot kelganimiz yo'qdur». Xon hazratlari oning bu so'zlaridin xushhol bo'lub, minnatdorliq izhorin etdilar. Ondin so'ng yana bir miqdor har tarafdin so'z aytishib do'stona muonasatu musohabat etib o'lturub ba'da Kaufman bila vidolashib o'tlanib shaharga qaytdilar va Arkni supurtirib pokiza qilib to'shatib, Arkka kirib taxti davlatda qaror tutdilar.

Ondin so'ng ikki-uch martaba Kaufmanning yonig'a borib keldilar. Bir navbat Otajon to'rani ham olib bordilar. Bir navbatda Kaufman xon hazratlarig'a askariga nizom berib tamosho qildurdi.

Mundin ham birikki kun o'tgandin so'ng, Kaufman aholidin va hukumatdin tazminoti harbiya olmoq uchun bir majlis tuzmakka qaror berib, Xeva vakillaridin uch kishi bila xon hazratlarini talab etib, xon hazratlari Bobo mehtar va Xudoyor qushbegi va Ismoil Naqibxo'ja va Inoqbek va Muhammadniyoz devonbegini rikobi humoyunda hamroh qilib Namozgoh otlig' mavze'g'akim, Gandumkon darvozasining yovuqida va shaharning sharq tarafida voqeadur. Xon hazratlari iyd namozlarin jam'iyat bila onda o'qur erdilar. Borib tushub qaror tutdilar. Kaufman ham amir lashkari Ivanuf va Iskandar to'ra va g'ayruhumdin bir necha kishi bila kelib onda mukolama majlisi mun'aqid bo'ldi.

Kaufman onda xon hazratlaridin iltimos ztdikim: «Ollohi taolo bani odam guruhin muazzazu mukarram xalq etibdur. eshiturmankim, eroy mamolikining xalqidin bir jamoani turkmanlar asir etib, kelturub bu viloyatda sotib, aholi ul asirlarni viloyatlariga yubormay xizmatg'a solib yurugan er mishlar. Karam yuzidin ul asirlarni ozod etib, mundin so'ng asirlarni sotgun olib xizmat buyurmoqni tark etsalar, marhamatlaridin ba'id ermasdur». Xon hazratlari qabul qilib buyurdilar: Jarchilar shaharda munodo ursunlarkim, aholi tamomi asirlarni ozod etsunlar. Rioyai imtisolan, liamrihil oli filhol tamomi asirlarni ozod etdilar⁴⁷.

Chun eron usarolari ozod bo'ldilar, hammalari kamu besh yigirma etti mingga etgan erkanlar. Hamma xushhol bo'lub Rusiyadin minnatdorlik izhorin

⁴⁷ Мухаммад Юсуф Баёний. «Шажарайи Хоразм-шоҳий». – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1994, 477-а-бет.

etib tab`iyyat tariqasida Rusiyaning ekinlarida chinlarin ko`rub bular ham ekinlariga qizil chitlardin va lattalardin chin suratida etib tikdilar. Hatto, Murodali Bobo xam ekinlariga lattadin chin tuzatib tikmish erdilar.

Bayt:

Bayoniy, chu xush gufta ahli hunar,

Jigarro jigar don, digarro digar.

Vaqtekim, asirlar ozod bo`ldilar, ko`proqlari oqlarig`a tuhmatlar etib ozorlar berdilar va olardin bir jamoag`a Ibrohim bosmachi bosh bo`lub, Sulton laqabin ko`tardi. Bu sababdin oni Ibrohim Sulton dedilar. Hosili kalom, tamomi asirlar fitnavu tug`yon turg`uzub aholining g`oratu torojlarig`a qo`l uzotdilar. Aholi kelib Kaufmang`a arz etdilar. Xon hazratlari Kaufmanning ishorati bila olarning arzlarin so`rab eroniyldin ikki kishini osturdilar. Ondin so`ng fitna andak taskin topti. Kaufman amr etdi: tamomi asirlar Kattabog`dakim, shaharning g`arbu shimol tarafida bir farsahliq masofada erdi, jam` bo`lsunlar. Ondin so`ng asirlar Kattabog`g`a chiqib sho`rish sokin bo`ldi. Yana Kaufmanning yonig`a Muhammadniyoz devonbegi goh-goh borib musohibat etib ketar erdi. Kaufman ondin viloyat ahvolining istiflorin etar erdi. Muhammadniyoz devonbegi viloyatning tamomi holati va mahsulotidin va tamomi arkoni davlat va a`yoni hashmatining ahvolotlaridin Kaufmang`a ogohliq berdi.

Mundin bir necha kun o`tgandin so`ng, Kaufman Muhammadmurod devonbegi bila Rahmatullo yasavulboshini sibir etib Qozonlig`a yubordi va yana Rusiya askarining kofayi masorifi uchun Xorazm aholilaridin ikki milyun bila ikki yuz ming manot tazminat olmoqg`a qaror berdilar. Muning uch yuz ming manotining yamutdich olinmoqi muqarrar erdi va mundin yamutlarga xabar yubordilar. Chun yamutlarning uch yuz ming manotni filhol topib bermakka qudratlari yo`q erdi, bas, ulug`lari va kadxudolaridin bir nechalari kelib dedilar: «Bu mablag bizlarga bagoyat ogirdur. Oni muhlatsiz topib bermakning inkoni yo`qdur». Kaufman dedi: «Un besh kun muhlat berduk». Yamut kadxudolari dedilar: «Un besh kunda bizlar bu miqdor manotni jam` qilmoqg`a qodir

ermasmiz. Muhlatni ko'proq bermasangiz, bizlar bu mahumni anjomga keltura olmasmiz»⁴⁸.

Kaufman gumon qildikim, yamutlar bu so'zni sarkashlik yuzidin aytadurlar. Ne uchunkim, Kaufman yigirma bir to'pg'a egalik etganda xon hazratlari deb erdilar: «Yamut jamoasi bagoyat sarkashdurlar. Siz bizning hamma to'plarimizni olib ketsangiz, ondin so'ng biz yamutni boshora olmasmiz va bu uch yuz ming manotni ham, o'zungiz olmasangiz, bizga sarkashlik yuzidin taallul ko'rguzub tezlikda bermasdur». Ondin so'ng Kaufman yigirma bir to'pdin ikkovini olib o'v to'qqizini xon hazratlariga taslim kilib deb erdi: «Andog' bo'lsa, bu uch yuz ming manotni yamutdin o'zumiz olurmiz». Bas, yamut bila o'zi xabarlashib hamul manotni talab etib erdi. Yana Kaufman bu fikrni ham aytib erdikim, «yamutlar bu viloyatning shujaolaridindurlar va o'zbaklar bila bularning oralarida qadimdin adovat bordur. Bas, bularni tor-mor etmak o'zbakning itoati bila vobastadur. Bas, yamut qaboyilin qatli om etib, jam'iyatlarin buzsam, o'zbakning intiqomlarin olgon kishi bo'lub, olarga minnat yuklarman ham quvvatlarin kam etarman. Ondin so'ng hamma manga mute'vu munqod bo'lurlar». Yana bukim, o'ziga ham olardin ko'p dastburdlar etib erdi, tiladikim, o'zi ham intiqom olg'ay.

Bas, muhlat tilab kelgan yamut kadxudolarig'akim, o'n bir kishi erdilar, qabilalarig'a qaytmoq ruxsatin bermay va iltimoslari javobin ham aytmay, Galavachofni talab etib hukm etdikim, o'ziga mutaalluq sakkiz bo'lak saldat va sakkiz bo'lak qazoq otlisi va o'n to'pu ikki metroliyuz va bir rukat batareyasi bila borib yamut bila urushub qitolu jidol o'tun mushtaal qilib olarg'a sarkashliklari jazolarin bergay. Kaufmanning bu so'zi general Galavachof va Lamokin va Ivanuf va tamomi zobitlaru sarkardalarga ma'qulu maqbul bo'lmay, hammalari ittifoq bila dedilar:

«Yamutlar bila urush etmak yaxshi ermasdur. Ne uchunkim, alhol, olar sarkashlik zohir etganlari yo'qdur, arzi ahvol bila uzoqroq muhlat tilarlar va o'zbekdin mute'roq ko'rinadurlar. Bularg'a tilagan muhlatlarin berib, va'daga vafo qilmasalar, ondin so'ng har tariqa jazo berilsa, munosib erdi». Chun Kaufman bir

⁴⁸ Мухаммад Юсуф Баёний. Ўша асар. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1994, 477-б-бет.

nimaga hukm etgan bo'lsa, aslo ul hukmidin qaytmas erdi. Bizzarura, ularning so'zlariga quloq solmadi. Galavachof noiloj bo'lub, mazkur lashkar bila asadning o'n beshlanchisida harakat etib yamut tarafiga ravon bo'ldi. Xon hazratlari Ya'qubboyi Galavachofga qo'shib yubordilar⁴⁹.

General Galavachofning yamut ustiga borg'oniningbayoni va olar bila vuqug'a etgan harbu qitolning dostoni. Vaqtekim, Galavachof Ya'qubboy bila hamroh bo'lub yo'lg'a kirib yurudi, G'ozibodg'a borib tushub bugunni o'tkarib ertang ham ul erdin ko'chmadi va dedi: «Yamutlar bila urushmasoq yaxshi erdi. Bu erda andak tavaqquf etsak, shoyad olar bizlarning urush uchun kelganimizdin xabardor bo'lub sa'y bila tazminot saranjomin etib kelturib berib uzr aytg'aylar. Ammo g'arazi bu erdikim, shoyad qochub har tarafga mutafarriq bo'lub ketib, bizlarning qo'limizdin xalos bo'lg'aylar. Ammo, yamutlar bularning yurushlaridin xabardor bo'lub qochib ketmakka or etib, kelsalar qo'limizdin kelganicha urushurmiz va taqdirda na yozilg'on bo'lsa, oni ko'rarmiz, deb urushg'a omoda bo'lub o'lturdilar. Muning so'ngg'i kuni Galavachof otlanib lashkari bila kelib yamut qabilalarining bir tarafidin doxil bo'lib, qazoq otlilari mutafarriq bo'lub yamutlarning xirmanlarig'a va kozalarig'a va uylariga o't qo'ya berdilar. Ut shulalari har tarafda osmong'a bosh chekib tutun tamomi atrofii qurshab olib, «YAoma ta'tissamoi biduxonim mubin»ning mavhump oshkora bo'ldi. Qazoq otlilar ko'zga ko'runganni otib, qarri bobolarni va ayolu atfolni tig' bila chopib, sut ematurg'on o'g'lonlarni nayza bila sanchib o'tg'a otar erdilar va amvollarintoroj etar erdilar. Ul holda ba'zi uylardin bir pora ayolu atfol va qarrilar jam' bo'lub qochub borur erdilar. Qazoq otlilardin biri xabardor bo'lub ularning izlaridin etdi. Yamutlar yig'lab dedilar: «Bizlarning ne gunohimiz bordur?» Qazoq otli dedi: «Tazminotning adosida sarkashlik etdingizlar». Bular dedilar: «Mablagning adosidin ojiz kelib muxlat tilamak sarkashlik bo'lurmi?! Muhlat bering, topko berurmiz, deganning jazosi mundoq bo'lurmu?! Va sa'yimizg'a sig'mag'on mablag'ni bizlardin talab etarsiz, bizlar dam urmay topib bermakka mutasaddi

⁴⁹ Мухаммад Юсуф Баёний. Ўша асар. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1994, 475-б-бет.

bo'lub, muxlat tilasak, bizlar bila bu tariqa muomala qilursiz. Mundog' zulm dunyoda hech kishidin voqe' bo'lg'on ermasdur!»⁵⁰

Qazoq kelib bu so'zlarni Galavachofg'a bayon etdi. Galavachof dedi: «Oning so'zi rostdur. Man sizlarga xirmanlarin o'tlang dedim, ammo bu tariqada uylarin ham o'tlab ayolu atfollari bila qatli om eting deganim yo'q erdi. emdikim, bo'lar ish bo'lubdur, taassufdin foyda yo'qdur». Bu voqeadin so'ng yamutlar ittifok etib dedilar: «Emdi bizlarning Rusiya bila muloqotimizning qilich bila bo'lg'oni yaxshiroqdur. Ayolu atfollarimiz talaf bo'lg'ondin so'ng bir jonimiz uchun Rusiyadin minnat ko'tarurmizmu?! Dunyoda mundoq hayot yurugandin o'lg'on yaxshidur!» Bas, atrofdin ko'chub Hiloliy tarafiga ravona bo'ldilar.

Galavachof yamutlarning ta'qiblari uchun qazok, otlilarining oralaridin etti bo'lak otlini intixob etib, Prins Yujin otlig' bir zobitni olarg'a sarkarda qilib irsol etdi. Bular bir mil miqdori yo'l yurub, bir jamoat yamutlarning izlaridin ettilarkim, ba'zilar qarriliq jihatidin, ba'zilar bemorliq sababidin va ba'zilar ayolu atfollarig'a xamroxlik ztib o'g'lonlarin orqalarig'a ko'tarmak bila horib suet bo'lub, aftonu xezon borur erdilar. Qazoq otlilar olarni ko'rgan hamono ot solib borib hammalarin qatl ettilar. Ondin o'tub yana bir jamoa yamutlarning izlaridin etdilarkim, olar xam ayolu atfollari bila chuloshib va bir miqdor qo'yu echkilarin surub ahvoli xarob bila borur erdilar. Qazoq otlilari hayyohuy ujbi bila qichqurishib ot solib kelib oralashib qatl qila berdilar. Yamutlarning ko'p atfollari otlarnng yoqlari ostida qolib, nechalari o'lub, nechalari nimjon bila ota-onalariga qichqurur erdilar. Ul holda yamutlarning ko'zlariga dunyovu jaxrn qorong'u bo'lub, Rusiya askariga aqsum bo'ldilar. Ba'zi xotunlarning ham chap qo'lida bolasi va o'ng qo'lida tig' bila Rusiya otlilariga hamla qilur erdilar. Bir miqdor urush bo'lg'ondin so'ng, Rusiya askari g'olib kelib, olarning ham hammalarin tig'u to'fang bilan qirib tamom etdilar.

Ba'zi zaxmdorlar o'luklarning oralarida o'zlarini o'lukdek etib yotmish erdilar, Rusiya askari nayza bila urub o'lturur erdilar. Va ul erda bir kichik ko'l bor erdi, yigirmadin ko'proq xotunlar o'g'lonlarin quchoqlarig'a olib ul ko'lga kirib

⁵⁰ Мухаммад Юсуф Баёний. Ўша асар. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1994, 475-б-бет.

suv ichida ekinlarning oralarida pinhon bo'lub turub erdilar, Rusiya askari olarni ko'rub miltuq o'qi bilan olarni urub qatl etdilar.

Ul holda to'rt qazoq otli bir yamutning izidin etib o'rtag'a olib har tarafdin tig' urmoq boshladilar. Ul yamutning qo'lida hech yarog'i yo'q erdi. Onga ko'p zaxm urdilar. Qo'llaridin va tamomi badanidin qon oqib borur erdi. Yamut ko'rdi, bular oni o'lturmakchidurlar, g'ayratga kirib bir hamla qilib, ul qazoqlarning biridin qilichini krngirib qo'lidin olib ul qilich bilan hamul to'rt qazoq otlini qatl etdi. Chun zaxmlaridin qon ko'p oqib erdi, behol bo'lub yiqilib qoldi. Ul xrla ikki qazoq otli bu ahvolda ko'rub kelib otib va tig' bilan urub shahid etdilar va Rusiya askari har erda ziroatu xirman bo'lsa, o'tlab va uylarin tamom o'tlab erdilar, tokim Azzamaxsharg'a bordilar, ondin o'tub Hiloliyg'a bordilao va Hiloliyning qibla - kun chiqarida Chandir otlig' mavzeg'a tushtilar.

Muning so'ngg'i kuni har tarafdin yamut askari na-moyon bo'ldi. Prins YUjin ikki bo'lak qazoq otlini olarning taraflarig'a yuborib to'pchilarg'a to'plarni tayyor eting, deb amr etdi. Ul holda general Galavachof kelib askar bilan yamutlarning tamoshosin etmak uchun bir depaga chiqib qarab turdi. Rusiya askari saf tutub borib yamutlarga to'p va miltuqlarni shiddat bilan otmoq bunyod etdilar. Yamutlar tob keltura olmay hazimatg'a yuz qo'ydilar. Ul xrla bir bo'lak Rusiya qarovuli yamutlarning yana bir bo'lagiga uchrashib yamutlarning guruhi alarning hammalarin qirib tamomi yarog'u asboblari olib kettilar⁵¹.

Bu kun o'tub kecha bo'ldi. Yamutlar Rusiya askariga shabxun urmoq uchun keldilar va bir necha miltuq otib Rusiyadin bir necha kishi qatl bo'lg'on holda Rusiya askari xabardor bo'lub musallah bo'lub miltuq otmok; boshladilar. Ondin so'ng yamutlar qaytib kettilar. Chu» kecha o'tub kunduz bo'ldi, Galavachof o'tlanib Hilolin qariyasig'a bormoq uchun o'tlanib, otli va piyodalarning saflarin rostlab yo'lg'a kirdi. Qorshularida ko'p bog' devorlari va daraxtlar bor erdi. Galavachof ul orag'a kirmakdin xavotir tortib Hiloliyning g'arb tarafiga» qarab yurudi. Ul holda osmondin bir qaro bulut paydo bo'lub, andog' qarong'u bo'ldikim, ko'z-ko'zni ko'rmas bo'ldi. Bu holatdin Rusiya askarining

⁵¹ Мухаммад Юсуф Баёний. Ўша асар. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1994, 476-а-бет.

ko'ngullariga ra'bu haros mustavli bo'ldi. Andog'kim, qazoq otlilarining yuk yuklayturg'on tevalaridnn biri bo'shalib askarning orasida har tarafga yugurar erdi, qazoq otlilari bir ulug' voqea zuhur etdi, degan gumon bila orqalarig'a o'yurilib qochmoqchi bo'ldilar. Yana ba'zilar mone' bo'lub bazo'r o'zlarin saqladilar. Ul xrllda yamut askari izdehomi tamom va g'avg'oyi molokalom bila ot qo'yub keldilar. Rusiya askari ham shiddat bila to'plar va miltuqlarni otmoqni bunyod etdilar. Yamutlar bodi sarsardek kelib, Rusiya askariga oralashib jangi mag'luba bo'ldi.

Qazoq otlilarining sarkardasiga o'q tegib qatlg'a etdi. Galavachof-ning qo'lig'a o'q tegib nokor bo'ldi. Boshdin oyoqi qon bo'lub, ul erda bir joy topib panohlab o'turdi. Arkoni harbiyaning mingboshilaridin biri muning yonida turub har nima buyurug'i bo'lsa, askarga etkurur erdi. Ammo oning ham o'ng egindin o'q tegib, boshdinoyoq libosi qon erdi. Yamutlar urushg'a qizib Rusiya askarini qatl qilib borur erdilar. Bir tarafdin Janli vakil emroli askari bila ot solib kelib o'zini askarga urub qatl qila berdi. Rusiya askari hazimatga yuz qo'yg'on suratda goh urushub, goh qochib borur erdilar. Janli vakil to'plarni Rusiyaning qo'llaridin oldi. Yamutlar qazoq otlilarining izlaridin etib qilich bila eginlariga urar erdilar. Bir qo'li shonasidin ayrilib erga tushar erdi. Uzlarini sher gumon etib yurugan qazoq otlilari tilkudek bo'lub, qochib kirmakka surox topmay iztirobi tamom bila qochib borur erdilar.

Ul holda yamutlar Rusiya askarini yaxshi iziga sir-pib yuborgandin so'ng o'ljag'a qizib ta'qibni tark etib, mol olmoqg'a muftalo bo'ldilar. Ba'zilar ot va yarog'larg'a egalik etmakka ovlashib, ba'zilar o'luklarning kissalarini oxtarib yurur erdilar. Ul holda Rusiya askari dubora jam'iyat tuzib, hujum etib kelib to'plarg'a egalik etib, shiddat bila yamutlarga to'pu mil-tuq otmoq bunyod etdilar. Yamutlar sarosima bo'lub navijod yarog'larning zarbatlariga tob keltura olmay hazimatg'a yuz qo'ydilar.

Ondin so'ng o'lganlarni sanadilar. Rusiya askaridin ikki yuz qirq kishi va yamutlardin uch yuz kishi qatlg'a etgan erkanlar. Rusiya askari o'z o'luklarin jam' qilib bir erda dafn etdilar. Bu urushda Prins Ujan ham uch eridin muhlik zaxm

ko'tardi. Rusiya askaridin ko'p kishi zaxmdor bo'lub erdilar. Zaxmdorlarni xasta arobalarig'a yuklab yo'lg'a ravon bo'lub, Hiloliyg'a keldilar. Galavachofning qo'lig'a filhol jarrohlar marham qo'yub ilojlar etdilar. Galavachof qo'lini bo'ynig'a osib yurur erdi.

Muning so'ngg'i kuni yana yamutlarning izlaridin ravon bo'ldilar. Chun kech bo'ldi, bir erga tushtilar. Oqshom ichida bir miqdor yamut va emroli shabxun qasdi bila keldilar. Rusiya askari xabardor bo'lub filhol saflarni rostlab, bir bog' bor erdi, oning devorin panohlab urushg'a tayyor bo'lub, ondin so'ng uch bo'lak askarni yamutlarning taraflariga yubordilar. Yamutlar shiddat bila hujum etib olarga ot soldilar. Olar lashkarga qaytdilar. Oralaridin bir nechalariga o'q tegdi. Yamutlar Rusiya askarining bir tanob bo'yi yovuqig'a kelganda, Rusiya askari to'pu miltuqlarini shiddat bilan ota berdilar. Ondin so'ng yamutlar urushmay qaytib kettilar. Ondin so'ng Rusiya askari piyoda saldatni rost tarafga va otilarini chap tarafda qo'yub bu suratda yamutlarning izlaridin yurudilar. Yo'lda har vaqt saflarin rostlamoq uchun tavaqquf etar erdilar. Ul vaqtda yamutlar qazoq otililarning ustiga ot solib bir miqdor urush etib yovuq erdikim, olarg'a shikaet bergaylar. Ul vaqtda yana shiddat bila to'pu miltuq otmoqni boshladilar. Ondin so'ng yamutlar yana bir miqdor izlariga qayttilar. Chun kech bo'ldi, Rusiya askari bir erga tushub atroflarig'a qarovul qo'yub farog'at toptilar. Ammo ul kecha yamutlar bir necha daf'ashabxun urmoq qasdi bila atrof'g'a kelib, qarovullarning g'oyat ogohliq bila yuruganlarin ko'rub, hech ish butkara olmay qayttilar. Chun kecha o'tub saboh bo'ldi, Rusiya askari yana yo'lg'a kirdilar⁵².

Ondin so'ng yamut va tamomi turkmanlar bilkulliia firorg'a yuz qo'ydilar. Tamomi ahmolu asqollari va ayolu atfollari kola berdilar. Qarri kishilar va bemorlaru zaxmdorlar yo'llarda aftonu xezon qochib borar erdilar. Rusiya askari olarning izlaridin etib, hammalarin shaxid etdilar. Necha tifflarkim, ota-onalari shahid bo'lub, qayong'a borurlarin bilmay yig'lashib, har tarafga yugurar erdilar, hammalari otlarning va arobalarining ostida krlib pora-pora bo'ldilar.

⁵² Мухаммад Юсуф Баёний. Ўша асар. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1994, 550-б-бет.

Rusiya askari ul kun o'lja olmoqg'a mashg'ul bo'lub, yarim oqshom vaqtida ko'p qoramol va qo'yu teva va eshak suruklarin olib lashkargohg'a keldilar. Ammo Gandumkonda Kaufman Galavachofning xabarin eshitmay xiyla iztirobg'a tushub, o'zi olardin bir xabar olmoqning fikrin etib, xon xazratlaridin bir miqdor aroba iltimosin etdi. Xon hazratlari tilagancha aroba berdilar. Kaufman ul arobalarni Galavachofning madadiga ba'zi nimalar bila yubordi. Olar borur erdilar. Galavachofning tarafidin fathnoma bila ikki bo'lak saldat kelur erdilar. Bularg'a yo'luqub o'tub, Gandumkong'a borib Kaufmanni ko'rub fathnomaning mazmunidin ogoh bo'lg'ondin so'ng xushvaqt bo'lub farog'at topti⁵³.

Ammo, Galavachof eshittikim, turkmanlar har erda guruh-guruh jam' bo'lub durlar. Olarg'a kishi yuborib itoat va inqiyodg'a taklif etdi. Yamutlar javobida dedilar: «Emdi bizlar biyobonlarda o'z boshimizg'a yurub, qattig'liq bila zindagonliq etmakni Rusiya itoatidin yaxshiroq ko'rarmiz». Ul kishi qaytib borib yamutlarning javoblarin Galavachofga bayon etdi. Kaufman bu xabarni eshitib, boshqa turkmanlarning qabilalarig'a kishi yuborib, talab etilgan tazminotni bir haftada topib bersunlar, vagarna, yamutning boshiga tushgan ish olarning boshlariga ham tushar, degan amr yubordi. Qaboyil aholilari javob yubordilarkim: «Muncha mablag'ni bir haftada mavjud etmak maholdur. Muhlati muddatin uzoqroq etmasalar, bu mablag'ni bizlar jam' qila olasmiz». Kaufman dedi: «Andoq bo'lsa, o'n to'rt kun muhlat berduk». Bas, turkmanlar tazminotni jam' qildilar. Ba'zi qabilaning chog'aroqlarig'a yigirma tillodin, ba'zi qabilaning chog'aroqlarig'a o'n besh tillodin tushub, bir laku etmish ming tillo hisob bo'ldi. BeChoralar ahli ayollarining shoyi, ya'ni tuzuku bilazuk va g'olivu faloslarin beshdin biru undin bir bahosig'a sotdilar. Rusiya devonlari oldilarkim, bir necha zobit bu ishga ma'mur bo'lub, turkmanlarning tuzuklari va g'olilari va oTlarig'a baho qo'yub olur erdilar.

Un kungacha bu ishga mashg'ul bo'ldilar. Muhlat muddati tamom bo'lub, jam' qilg'onlari sakson ming tillo erdi. Ondin so'ig qolg'on to'qson ming tillo uchun bir yil muxlat berdi. Ondin so'ng shartnoma yozilib, xon hazratlari muhr

⁵³ Фуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғориш тарихи. – Т., 1959, 198-бет.

etib Kaufmang'a taslim etdilar. va daryoning orqa tarafidag'i mamlakatlar Rusiyag'a taalluq topib, dare o'rtada mushtarak bo'ldi.

Xon hazratlari o'zlariga adosi lozim bo'lg'on tazminotni har yilda bir mikdorini berib yigirma yilda tamom etmakchi bo'ldilar. Otajon to'raga Rusiya tarafidin vazifa ta'yin etildi. eron usarolaridin bir jamoa erong'a ketib erdilar, olarning sog'u salomat borg'onlarining xabari keldi.

Kaufmanning Xorazmg'a kelganidin buyon ikki yarim oy miqdori bo'lub erdi. Chun Kaufman hamma ishlaridin forig' bo'ldi, xon hazratlari bila vido` qilib, tamomi lashkari bila otlanib qaptib Oryoqg'a ketdi. Chun daryodin o'tub Oryoqg'a bordi, Ivanufii Oryoqda hokim etib qo'yub, yonida Dirisqurt otlig' mingboshi bila bir miqdor askar va bir necha to'p topshurub o'ziga mutaalluq askar bila Toshkandga ketdi. Qazonlidin kelgan guburnatur Qazonli askari bila Qazonlig'a ketdi va Kandarlydin kelganlar Kandarliga ketdilar⁵⁴.

⁵⁴ Ўзбекистон ССР тарихи. 4 жидлик. 2-жилд. – Т., 1974, 167-бетлар.

Xulosa

Tarix ilmiga bag'ishlangan ko'p kitoblarda yozilishicha, Rossiyanina O'rta Osiyoni zabt etishidan asosiy maqsadi o'lka boyliklarini, xususan, paxta maydonlarini qo'lga kiritish bo'lgan. Ayniqsa, Turkiston o'lkasi zabt etilganidan keyin, paxtachilik yanada kuchaytirildi, ko'plab oziq-ovqat mahsulotlari etishtiriladigan erlarga ham paxta jila boshlandi. Bozorlarda narx-navo ko'tarilib ketdi. «Turkiston o'lkasida, ayniqsa, Farg'ona vodiysida paxtachilik kuchayib ketganligi natijasida, oziq-ovkat va emxashak ekiladigan maydonlar kamaydi. Natijada, oziq-ovqat mahsulotlarining narxi oshib ketdi. 1890 - 1894 yilgacha bo'lgan davr ichida g'allaning narxi 2,5 baravardan ziyodroq ko'tarildi.

Oqibatda, oddiy mehnatkash xalqning ahvoli yanada og'irlasha bordi. Rossiya imperiyasi, Xeva mustamlakaga aylangandan keyin ham, shafqatsizlarcha siyosat olib bordi. Qaramlikning butun musibatlari kambag'al xalq boshiga tushdi. Og'ir mehnat, och-yupunlik elning tinkasini quritdi. Har xil soliq to'lashlar (bu davrda o'lponlar turi 25 tadan oshiq edi), qirg'inbarotlar yurti xonavayron etdi. «...Yana Rusiya askarining kofayi masorifi (armiyaning keyingi yurishlari ta'minoti) uchun Xorazm aholilaridan ikki melyun bila ikki yuz ming manot tazminot olmoqg'a qaror berdilar». Bayoniy yozishicha, bu soliq xalq, ayniqsa, turkman qabilalari budi-shudini sotib, g'arib ro'zg'ori yanada noChor ahvolga tushishga sabab bo'ldi. Ikki million ikki yuz ming so'mning «uch yuz ming manotining yamutdin olinmoqi muqarrar erdi». Bu katta mablag' yovmut elidan tarix ko'rmagan zo'ravonlik yo'li bilan undirilgan.

Mazlum yovmutlar bilan rus askarlari orasida suronli bosqin jarayonida bo'lib o'tgan mana bu munozara ham tarixiy jinoyatning mohiyati, adolatsielik ko'lamini haqqoniy aks ettirgan. Yamutlar yig'lab dedilar: «Bizlarning ne gunohimiz bordur?» Qazoq otli dedi: «Tazminotning adosida sarkashlik etdingielar». Bular dedilar: «Mablag'ning adosidin ojiz kelib muhlat tilamak sarkashlik bo'lurmi?! Muhlat bering, topib berurmiz, deganning jazosi mundoq bo'lurmu?! Va sa'yimizg'a sig'mag'on mablag'ni bizlardan talab etarsiz, bizlar dam urmay topib bermakka mutasaddi bo'lib muhlat tilasak, bizlar bila bu tariqa

muomala qilursiz. Mundog' zulm dunyoda hech kishidin voqe' bo'lg'on ermasdyp!...».

Bu so'zlar Kaufman boshliq Chor zobitlarining Xorazmda olib borgan siyosatiga qarshi aytilgan xalq la'nati ifodasidir. Johillik va zulmga asoslangan siyosatga qarshi norozilik izhoridir.

Yovmut elatiga qilingan bu tajovuz boshqa mahalliy xalqlarni ham larzaga keltirdi. Chor jallodlariga itoat etishga majbur qildi. Xalqning bor bisoti talandi, shilindi.

Rossiya imperiyasi O'rta Osiyo xalqlarining erki, insoniy huquqlarini poymol qilish, moddiy boyliklarini o'z tasarrufiga tortish bilan qanoatlanmay, ma'naviy mulkini ham talontaroj etgan. Muhammad Rahimxon Arkda kitoblar saqlaydigan maxsus xonalar ajratgan edi. «Kaufman kelib, Arkka karib, taxti Xorazmshohiyda o'lturgandan» keyin Xorazm xazinasidan juda katta boylik Peterburgga jo'natiladi. Qimmatbaxo narsalar bilan birgalikda, xon alohida saqlaydigan 300 jilddan ortiq nodir qo'lyozma kitob ham Peterburgga jo'natiladi. Bayoniy bu ma'lumotlarni ichki bir taassuf, norozilik ohangi bilan keltiradi: «Yana bir uyda uch yuz mujallad yozma muzayyan kitoblar bor erdi va Choroynavu sovutlar va dubulg'alar... va o'q-yoylarning hammasiki mutasarruf bo'ldi, chun hammasi murassa` va mujavhar va bahodor nimarsalar erdi. Peterburgg'a yuborildi».

Tarixiy asarlarda Chor imperiyasiga nisbatan «xalqlar qamoqxonasi» va «xalqaro jandarm» iboralari haqli ravishda qo'llangan. Bu mustabid hokimiyatdan boshqa xalqlar qatori, rus xalqi ham jabr tortgan. Professor B. Ahmedov ta'kidlaganidek, «rus xalqi bilan Chorizm va uning harbiy mashinasi boshqa-boshka⁵⁵ edi, albatta. Lekin shu «harbiy mashinating ichida ham xiyla murakkab munosabat va vaziyatlar kechgan. U erda nohak, qon to'kishga va jon taslim etishga majbur bo'lgan oddiy rus askarlari, sipohiylari - xalq vakillari bor edilar. Shuningdek, u erda «harbiy mashina» rulini shafkatsiz va sobitshdam boshqarib

55 Тарих ва келажак. Тарих фанлари доктори Б. Аҳмедов билан суҳбат. «Ёш ленинчи» газетаси, 1989 йил 1 апрель сони.

borgan Kaufman kabi yakka hukmronlik ham bor edi. O'rta Osiyo istilosi jarayonida nohaq qon to'kishdan imkon qadar saqlanishga harakat qilganlar va ba'zida, general-gubernator Kaufman bilan mubohasaga kirishganlar bo'lgan. Ammo ularning intilishlari zoe ketgan, chunki «harbiy mashinaning o'z harakat qonuniyati bor, kemaga kirganning joni, ko'zlagan maqsadi bir edi. «Shajarayi xorazmshohiy»da bunday vaziyatni aks ettirgan o'rinlar bor.

Chor ma'muriyatining xalqaro nizolardan manfaatdorlik xususiyati general Kaufman faoliyati timsolida yaqqol ko'rinadi. Ma'lumki, O'rta Osiyo xalqlarining azaliy inqirozlariga o'zaro ichki ixtiloflar, elatlararo mayda mahalliychilik, tarafkashlik illatlari bois bo'lib kelgan. Baynalmilal birlik yo'qligi rus zobitlariga ham qo'l kelgan. Mana bu lavhada yovmutlardan uch yuz ming manotni undirishni o'z zimmasiga olgan Kaufmanning ichki makkor, munofiq qiyofasini ko'rasiz: «Yana Kaufman bu fikrni ham aytib erdikim, «yamutlar bu viloyatning shujaolaridindurlar va o'zbeklar bila bularning oralarida qadimdan adovat bordur. Bas, bularni tor-mor etmak o'zbekning itoati bila vobastadur. Bas, yamut qaboyilin qatli om etib, jam'iyatlarin buzsam, o'zbekning intiqomlarin olg'on kishi bo'lub, olarg'a minnat yuklarman ham quvvatlarin kam etarman. Ondin so'ng, hamma manga mute'vu munqod bo'lurlar». Yana bukim, o'ziga ham olardin ko'p dastburdlar etib erdi, tiladikim, o'zi ham intiqom olgay».

«Shajarayi xorazmshohiy»da Xorazm xonligidagi amir-amaldorlar», mashhur kishilar haqida muhim ma'lumotlar mavjud. Asarni o'qib, Muhammad Rahimxon (Feruz)ning shoh, shoir va murakkab bir inson sifatidagi qiyofasini tasavvur etish mumkin. Xorazmda «muddati saltanatlari qirq etti yilu o'n besh kutdan iborat bo'lgan (hijriy 1281 - 1328)⁵⁶ Muhammad Rahimxon ma'rifatli shoh edi. U hukmronlik davrida yurtida ilm-fan, adabiyot va san'at rivoj topishiga homiylik qildi. Bayoniy xonning fazilatlarini haqida yozadi: «Xon hazratlari bag'oyat mushfiq fuqaro va bag'oyat xayrdo'st kishi erdilar. Ko'p madrasalaru masjidlar bino qildilar...» (5506) Manbalarda bu davrda 1500 ga yaqin eski maktab

⁵⁶ Баъзи тарихий-илмий манбаларда Муҳаммад Раҳимхони сонийнинг ҳукмронлик даври (1865—1910) 45 йил кўрсатилган

va 130 ta madrasa mavjudligi qayd etilgan. Feruzshoh ma`rifatning muhim yo`li-kitobxonlikka alohida e`tibor bergan. Bayoniyning yozishicha, haftada ikki marta - juma va dushanbada olimlarni yig`ib, suhbatlar uyushtirar, kitobxonlik oqshomlari o`tkazardi. Xon amaldorlarni, sipohiylarni ham kitobxonlikka da`vat etgan.

Bayoniy Muhammad Rahimxonning shafqatsiz, tadbirkor hukmdor sifatidagi qiyofasini ham yashirmay, batafsil tasvirlagan. Masalan, xonga qarshi bosh ko`targan yovmutlar bilan qonli kurash bo`ladi. Bunda g`olib chiqqan xon «jallodlari tamomi yuz o`n to`rt asirni kelturub Ark oldidagi chuqaloqda bo`yinlarin uzdilar».

Muhammad Rahimxon ayyor va o`z manfaatiga pishik hukmdor edi. Xorazm aholisiga solingan ikki million ikki yuz manat soliqning uch yuz ming manoti yovmutlar hissasiga tushadi. Buni undirish ham Xorazm xoni zimmasiga qolayotgandi. Yovmutlarga azaliy keki bo`lgan xon Kaufmanni ularga qarshi qayraydi: «...Kaufman yigirma bir to`pg`a egalik etgonda, xon hazratlari deb erdilar: «Yamut jamoasi bag`oyat sarkashdurlar. Siz bizning hamma to`plarimizni olib ketsangiz, ondin so`ng biz yamutni boshora olmasmiz va bu uch yuz manotni ham, o`zungiz olmasangiz, bizga sarkashlik yuzidin taallul ko`rguzub, tezlikda bermasdur» Bu qayrovdan so`ng, Kaufman ikki to`pni yovmutlar qatli uchun olib, o`n to`qqizini xonga qaytaradi. Shunday qilib, xon yovmutlardan Kaufman qo`li bilan qacoc oladi.

«Shajarayi xorazmshohiy» Bayoniy davri Xorazm adabiy muhiti haqida ham yaxlit tasavvur xosil qilishga imkon beradi. Asarda Munis, Ogahiy, Tabibiy, Komil, Xusraviy, Komron, Murodiy kabi shoirlarning hayoti va ijodi haqida yangi ma`lumotlar mavjud. Adabiy manbalarda uchramaydigan ba`zi nazmiy asar va parchalar turli munosabat bilan keltirilgan. Solnoma Bayoniy hayoti va ijodining bizga noma`lum tomonlarini oydinlashtiradi, shoir faoliyati haqida ilmda mavjud kemptiklarni to`ldiradi. Asarni o`qirkanmiz, tarixiy sharoit, muhit hamda shoirning ko`ngliga yaqin, hamfikir do`stlari haqida yangi ma`lumotlarga ega bo`lamiz.

Foydalanilgan manbalar ro'yxati.

1. Каримов И.А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат ва мафкура. 1-жилд. Тошкент.: Ўзбекистон 1996.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент.: Шарқ, 1998.
3. Каримов И.А. Баркамол Авлод Орзуси.. Тошкент.: 1999.
4. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат ецин. “Тафаккур” журнали бош муҳаррири саволларига жавоб. Тошкент.: Ўзбекистон 1998.
5. Каримов И.А. Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз «Туркистон газетаси муҳбирининг саволларига жавоблар». Тошкент.: Ўзбекистон. 1999.
6. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. Т ошкент.:2008.
7. Абдулла Авлоний. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ. Тошкент. “Ўқитувчи” 1992.
8. Абдуллаев В. Валихўжаев Б. Мирий ва унинг замондошлари. Тошкент. Фан. 1997.
9. Абдурахимова Н.А. Ергашев Ф.Р. Туркистонда Чор мустамлака тизими. Тошкент. Академия. 2002.
10. Ахмедов М.Х. «Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи». Т. 1995.
11. Ахмедов. Б. Тарихдан сабоқлар. Тошкент. Ўқитувчи. 1994.
12. Бобобеков Н.Х. Ўрта Осиё Россияга қўшиб олинганми? «Фан ва турмуш» 1989.
13. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и Россия. Изд. второе. – Л., 1925. 258-стр.
14. Исо Жабборов. Ўзбеклар (анъанавийхўжалиги, турмуш тарзи этномаданияти), Т.2008.
15. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. Тошкент: 1971.
16. Мерос мажмуаси. Тошкент., 1991.
17. Ойдинов Норсайд. Ўзбекистон тасвирий санъати тарихидан лавҳалар.

- Тошкент: «Ўқитувчи», 1997.
18. Содиқов Х. Шамсутдинов Р. Равшанов П. Ўзбекистоннинг янги тарихи. II китоб. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тошкент. Шарқ. 2000-йил.
 19. Содиқова Н. Маданий ёдгорликлар хазинаси. Т.: 1981
 20. Шамсутдинов. Р Каримов Ш. Убайдуллаев. Ўю Ватан тари. 2- том. Тошкент, 2010 йил.
 21. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Т., 2000.
 22. Ўзбекистон ССР тарихи. 4 жидлик. 2-жилд. – Т., 1974,
 23. O'zbekistonning yangi tarixi. 1-kitob Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. Toshkent. «Sharq». 2000 y.
 24. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти / Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норкулов Н. – Тошкент: Академия, 2000.
 25. Ғаффоров Ш. Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ва маърифий ҳаёти тарихидан. (XIX-XX асрлар). Самарқанд. 1996-йил.
 26. Ғаффоров Ш.С. «Чор Россияси истилоси даврида Туркистонда мактаб ва мадрасаларнинг аҳволи. Археология ва тарих фанининг долзарб муаммолари Республика илмий – назарий анжуман материаллари». 2 қисм. Самарқанд, 2005.
 27. Ғаффоров Ш. С. Чор истибдоди саврида Туркистондаги таълим тизими. Самарқанд 2001.
 28. Гуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғориш тарихи. – Т., 1959,
 29. Қодирий А. Буюк сиймолар, алломалар. III том. Тошкент. 1996-йил.
 30. Қодиров М. Ўзбек халқ оғзаки драмаси. Тошкент: «Ўқитувчи», 1963.
 - 31. Manbalar.**
 32. Муҳаммад Юсуф Баёний. «Шажарайи Хоразм-шоҳий». – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1994.
 33. Муҳаммад Юсуф Баёний. «Хоразм тарихи». – Тошкент, 1990, 9-бет.